
O TRI DECENIJE U KULTURI CRNE GORE (1881–1911)

Luka I. Milunović

The author analyses both the necessary and possible, as well as the achieved results of the representatives of cultural movements in the Principality of Montenegro from the aspect of internal organization, position they had and social opportunities, as basic prerequisites for work. Starting from the achieved results, as presented in the literature, they chronologically indicate the emergence of organized entities (private organizations, state and private institutions), their common and specific characteristics, as well as the corresponding social tendencies.

O izboru perioda
- *nešto o razlozima* -

Period određen za posmatranje pojava koje nas interesuju ne poklapa se baš u potpunosti sa opštom periodizacijom. Zato držimo da treba, naravno u najkraćemu, ukazati na osnovne karakteristike, koherentnost i značaj izabranoga perioda, kao motiva za utvrđivanje ponuđenih graničnih vremenskih odrednica.¹

¹ Naša interesovanja su već duže vremena usmjerena ka pojavama iz sfere kulture u ovome periodu. Uz dominantan oslonac na primarne izvore do sada smo

(1) Posmatrani period otpočinje po završetku Veljega rata, pretposljenjom decenijom 19. stoljeća, ili preciznije poslije konačnoga oslobođenja Ulcinja, što će reći prestankom potreba za ofanzivnim dejstvima Crnogorske vojske. Period se okončava poslije protoka tri decenije, početkom druge decenije 20. stoljeća, tj. predratnom 1911. – jedinom čitavom kalendarskom godinom bez oficijelnih ratnih dejstava u Kraljevini Crnoj Gori. U ovome kontekstu 1911. godinu posmatramo kao graničnu, možda je bolje reći kao prelaznu, ili figurativno rečeno kao *pozno ljeto* jedne kraljevine. Sljedeće, 1912. godine država će preći iz jednoga (bezratnoga) u drugi (ratni) način života, uz, sljedstveno tome, bitnu promjenu karakteristika državnoga i društvenoga ambijenta. Posmatramo u stvari tri decenije, za koje se prije svega može reći da su – *vremena mira, neobična stvar u Crnoj Gori*² – dakle, period bez ratnih operacija, odnosno širega oficijelnoga borbenoga angažovanja crnogorske vojske. Razlozi za određivanje graničnih godina za posmatranje kulturnih tokova mogu, dakle, dominantno ležati u tome što odsustvo snažnijih direktnih uticaja neposrednih ratnih zbivanja i njima uslovljene specifičnosti čitavoga niza drugih karakteristika društvenoga života, čini koherentnim period u kome se, time uslovljene, nama ovđe interesantne pojave: (a) prije svega očekuju, (b) intenzivnije javljaju i (c) jasnije iskazuju jer je, generalno gledano, poznato da: *kada topovi govore – muze ćute*.

u našim radovima (neposrednije vezane za temu, ćemo i ovđe pomenuti) najčešće skretali pažnju, odnosno razmatrali samo sa određenoga aspekta, ili pojedine pojave iz oblasti kulture. Oslanjajući se na zaključke u publikovanim radovima, ovđe ćemo pri prezentiranju polazišta, razmatranju i iznošenju stavova nastojati da kod posmatranja pojava ostvarimo cjelovitiji obuhvat što širega opusa.

² Nećemo se ustručavati da pri izlaganju đe god to budemo držali za adekvatno, koristimo ocjene i formulacije (ovđe date kurzivom) koje su nastale, ili su korišćene, tokom posmatranoga perioda.

(2) Teške borbe i velike pobjede te, uz složene vojne i diplomatske napore ostvarivanje, mada ne u potpunosti, ratnih i međunarodnih ciljeva, učinile da od 1881. godine Crna Gora bude oblikovana, ako ne potpuno, a ono možemo sasvim sigurno reći u mnogo čemu, kao *nova*³ država:

(2.1) Stečeno je konačno formalno međunarodno priznanje državnoga suvereniteta. Stvorene su mogućnosti da se u potpunosti preuzme u svoje ruke odgovornost za sopstvenu sudbinu, kao i za adekvatnu međudržavnu komunikaciju i razmjenu materijalnih i duhovnih dobara, što je polazna pretpostavka slobodnoga (očekivano ubrzanoga) opšteg razvoja države i društva.

(2.2) Državna teritorija je skoro dvostruko proširena sa dobijenim izlazom na more. Sada su tu: mnogo više stanovnika, nova gradska i seoska naselja, morske luke, šume, pašnjaci, plodno zemljište,...

(2.3) Uz znatno uvećani (kvantitativno i kvalitativno) demografski potencijal snažno su narasle osnovne pretpostavke da se sopstvenim ekonomskim i uopšte društvenim aktivnostima ostvari ubrzan, prije svega ekonomski i na toj podumijenti svaki drugi razvoj i tako što prije otpočne približavanje evropskim standardima života, odnosno, preciznije rečeno, da se u što je moguće kraćemu roku ublaži i konačno prevaziđe kroz više stoljeća akumulirano i sve teže podnošljivo veliko zaostajanje, odnosno vrlo teško izdržljivo siromaštvo naroda i države.

(3) Poslije posmatranoga tridesetljeća prestaje vrijeme slobodnoga razvitka. Crna Gora ponovo dospijeva u ratno stanje, vrijeme u kome država treba da, prije svega, pokaže sposobnost za što uspješnije suočavanje sa burnim

³ Uvijek kada posmatarajući ono što se desilo, ili se upravo dešava, želimo da govorimo o nečemu *novome* imamo na umu riječi francuskoga akademika: „Ništa nije, istinu govoreći, opasnije od iluzije da se zbiva nešto *novo*“. (Pirre Vilar, *Zlato i novac u povijesti 1450-1920*, Beograd, 1990, str. 10)

međunarodnim izazovima, odnosno, da snažno oslonjena na rezultate činjenja i nečinjenja u periodu života u miru konkretno demonstrira svoju održivost. U svijetlu reakcija države i društva uopšte, neposredno pred i tokom ratnih prilika, postaju jasnije, ili mnogo jasnije vidljive posljedice (učinci, rezultati) neposrednih ponašanja i realizovanih politika u raznim oblastima života tokom mirnodopskoga perioda. Uključivanjem i ovoga aspekta sve postaje mnogo jasnije, što stvara preduslove za lakše posmatranje i potpunije analize pojava i događaja.

(4) Ocjene i uopšte pogled na posljedice, koje će se potpuno pokazati u trećoj deceniji 20. stoljeća i dugo trajati pritiskajući crnogorsko društvo, rekli bi da se ne tako rijetko iskrivljuje jednoobraznim tumačenjima i apsolutizacijom stava kako je Kraljevina Crna Gora bila mala i ekonomski slaba država, pa sama nije ni mogla ma što bitnije uraditi (ili, što je u suštini isto, uradila je sve što je mogla) jer je, *to se bar zna*, sve potpuno zavisilo od raspoloženja i interesa velikih sila. Uz neslaganje sa ovakavim, sa pozicija Crne Gore, u suštini inferiornim pristupom samo ćemo pitati radi razotkrivanja:⁴ kako je onda, tokom prethodnih stoljeća, bilo moguće još manjoj i ekonomski još slabijoj državi, među velikima, održavati faktičku slobodu, imati svoje vladare i snažno razvijati težnju ka širenju slobodne teritorije (oslobađanju porobljenih krajeva) i dobijanju međunarodnoga priznanja suvereniteta? Rekli bi da se poslije Berlinskoga kongresa Crna Gora ponašala kao da je postigla svoje ciljeve, ili kao da i dalje (ponovo) treba da se na isti način bori za iste ciljeve. Kao država koja nije mogla (htjela, ili umjela) da sa nove, dostignute razine, upravo u tome svijetlu vidi svoje ciljeve i puteve ka njihovome ostvarivanju.

⁴ „Pitati znači utirati put. Stoga je poželjno, pre svega, obratiti pažnju na put i ne držati se pojedinih stavova ni naslova.“ (Martin Hajdeger, *Predavanja i rasprave*, Beograd, 1999, str. 9)

(5) Pored pomenutoga, držimo da značaj posmatranja perioda sa aspekta koji smo izabrali, leži i u tome što detaljnije poznavanje njemu pripadajućih pojava i procesa u kulturi i društvu, može u znatnoj mjeri doprinijeti razumijevanju određenih, kasnije nastalih, pa i danas aktuelnih dešavanja i, sljedstveno tome, pravilnijemu aktuelnome ponašanju, te određivanju pravaca razvoja u mnogim oblastima života i rada. Kod ovakvih konstatacija, uz isticanje već ne tako male vremenske udaljenosti posmatranoga perioda i stepena njegove obrade u relevantnoj literaturi, posebno imamo na umu bar tri, aktuelna momenta:

(a) Crna Gora je danas u istome međunarodnome statusu kao i u posmatranome periodu;

(b) Crna Gora i danas ima slična nastojanja da ubrzanim razvojem doseže standarde vodećih država u Evropi; te

(c) mnoge danas aktuelne pojave u Crnoj Gori, kako u kuturnoj i uopšte vanekonomskoj, ali i u ekonomskoj sferi imaju svoja, nerijetko neposredna izvorišta, ili mogu tražiti analogone, u ambijentu države i društva tokom perioda koji posmatramo.

O saznanjima i kulturnim vrijednostima iz proteklih epoha
- *mogući uticaji* -

Pristupajući temi, pitaćemo, makar samo o obrisima mogućega nivoa saznanja, ili materijalnim tragovima prošlosti, sa čime se ušlo u posmatrani period. Generalno kazano: kada na našim prostorima tražimo izvorišta kulturnih pojava i društvenih vrijednosti uopšte, ili najčešće tačke pokidanih veza sa njima, u nastojanju da kroz protok vremena pratimo egzistenciju, uočavamo karakteristike, međusobnu povezanost i uticaje na tekuće opšte stanje stvari, obično nailazimo na kraće ili, ne tako rijetko, duže prekide. Možemo u stvari konstatovati da je

diskontinuitet u nas stalna karakteristika opšteg razvitka. No, i pored toga rijetko se, u stvari ako ikada dovoljno ozbiljno, zapitamo kakve sve posljedice, odnosno tragove na društvenome biću ostavljaju tako česti, da tako kažemo, prazni prostori, odnosno diskontinuitet (odsustvo događaja i pojava, posebno kada nastupi poslije perioda znatnijih ostvarenja) u šire gledano istorijskome hodu države, kulture i društva uopšte.

Diskontinuitet, ako ga i konstatujemo, to se najčešće čini samo kratkom napomenom, ili prikladnim ćutanjem o pojavi koju pratimo. Stiče se utisak kako diskontinuitet skoro kao da držimo očekivanim, ili nužnim (podrazumijevamo ga) iako znamo da samim dešavanjem ništa ne postaje nužno.⁵ Možemo u stvari reći da privid nužnosti (opravdanosti, normalnosti) ili olako prihvatanje diskontinuiteta i nastaje kao posljedica našega odnosa prema takvome stanju stvari. Dok pratimo događaje, ili tok neke pojave kroz vrijeme, obično bez konkretnijega, detaljnijega razmatranja prelazimo preko perioda njihova nepostojanja, *e da bi*, što prije, da tako kažemo, *uhvatili kopču* radi povezivanja aktuelnih sa zbivanjima iz ranijih epoha. Tako se stvara privid da praznina u razvoju u stvari skoro i da nema, odnosno da te praznine uopšte nemaju, ili imaju, ali ne znamo tačno kakvih i kolikih, posljedica na ukupan razvitak društvenoga bića. A svaki privid sam po sebi, najčešće ozbiljno, iskrivljuje sliku stvarnosti donoseći različite probleme. Odmah se otvara pitanje objektivnosti urađenoga: kvaliteta sagledavanja, utvrđivanja, te ocjena konkretnih događaja, pojava, ili uloge aktera. Uz ovo je tijesno povezano i pitanje ocjene stepena ispravnosti izabranih pravaca razvoja i ciljeva koje je trebalo, ili tek treba ostvariti.

⁵ „Prošlost nije nužna pošto je postala; nije postala nužnost postavši (što je protivrečnost) i još će daleko manje biti nužna preko nekog shvatanja. (Vremenska udaljenost teži da izazove intelektualnu varku, kao što prostorna udaljenost izaziva čulne varke. ...).“ Seren Kjerkegor, *Filozofske mrvice*, Beograd, 1990, str. 84.

Ističući postojanje, ili bolje reći, tražeći saznanja (stepen formirane svijesti) o kulturnome nasljeđu, ovđe sa aspekta mogućega uticaja na društvenu atmosferu tokom posmatarnoga perioda, nastojaćemo da identifikujemo i da ilustrujući tek u osnovnim naznakama pokušamo ukazati na sačuvane tragove i uporišta zatečenih vrijednosti iz ranijih epoha. Naslijeđene (zatečene) vrijednosti možemo posmatrati sa dva aspekta. Ostavljeni tragovi i mogući nivo saznanja naroda o vrijednostima uopšte sa kojima se, kao osnovom ušlo i išlo kroz period koji posmatramo, sa jedne strane, te tekuće sticanje saznanja (rezultati raznih oblika obrazovanja i istraživanja) o ranije stvorenim vrijednostima, sa druge strane. Pristupićemo pitanjima čineći tek letimičan osvrt na obim prihvaćenih saznanja o kulturnim i drugim društvenim vrijednostima iz prethodnoga perioda, koja su stigla (unešena) na razne načine, preko domaćih i stranih (direktnih i indirektnih) izvora, kao i na njihov mogući uticaj na kreiranje društvene svijesti i tekućega društvenoga ambijenta tokom peroda koji posmatramo.

*

Državni razvoj Crne Gore pod vlašću domaćih dinastija, mada nekontinuiran, biće najduže zaustavljen pod sam kraj 15. stoljeća. Poslije pada dinastije Crnojevića slijede stoljeća koja neposredno možemo posmatrati kao veliku, čvrstu membranu veoma slabe propusne moći, što je moralo veoma snažno uticati na obim saznanja i materijalnih tragova iz kulturnoga miljea koji će kao individualna, ili kolektivna intelektualna svojina dospjeti do crnogorskoga društva u 19. stoljeću, odnosno do vremena snažnijega pokretanja pregnuća i ostvarivanja rezultata u toj oblasti.

Kroz stoljeća koja neposredno prethode početku posmatranoga perioda fomirao se i djelovao čitav niz razloga, koji će usloviti da saznanja (opštija, ili specijalizovanija) o kulturnim, ali i drugim (prirodnim, ekonomskim...) vrijednostima i

potencijalima sa crnogorskih prostora, nijesu mogla biti mnogo poznata (baština) iole širim slojevima stanovništva. U širem, da kažemo nešto znatnijemu, obimu mogli su biti dostupni samo veoma uskokome krugu domaćih ličnosti.

Istorijska sudbina je htjela da se na samoj razmeđi 15. i 16. stoljeća, grubo preseče dah renesanse⁶ koji se jasno osećao na Cetinju i širio Crnom Gorom. Zaustavljen je snažni kulturni zamah. Stale su štamparske prese na prijestonom Cetinju. Stoljećima koja slijede na našima prostorima će opstajati samo, najčešće usmeno prenošena, šecanja i podšecanja na značaj: Meduna, Oboda i Soko-grada, te navlaštito dvorac i manastir, koji „...mogaše se imenovati među najljepšim crkvama i manastirima u Evropi.“⁷ sa prijestonoga Cetinja, kao i na gospodare Crnojeviće, dominantno Ivana, inkunabule, izvanredne iluminacije i izračunate pashalne tablice. Sa aspekta koji pratimo posternojevički period do posljenjih decenija 19. stoljeća, koje nas ovde najviše interesuju možemo, sasvim uslovno govoreći, posmatrati u tri segmenta (talasa kulturnoga i društvenoga razvoja): (1) od pada Crnojevića do Petra II Petrovića (2) Njegoševo doba i (3) Od Danila I Petrovića do Veljega rata.

⁶ O Cetinju sa kraja 15. stoljeća svjedoče: gravira sa Dvorom Crnojevića, sačuvani stubovi i kapiteli Manastira sa mlinom u neposrednoj blizini, zatim zakonik, rad državne kancelarije, skriptorijumi, rad štamparije i sačuvane inkunabule, ... Akademik Evgenij Nemirovski o državi Crnojevića veli: „U zemlji su se uspješno razvijali zanati i trgovina. Ovo je stvaralo neophodne materijalno-tehničke pretpostavke za početak štamparstva. Oprema za štampanje može se prevesti iz jedne zemlje u drugu. Ali štamparija može normalno i stabilno da funkcioniše samo u slučaju ako u zemlji postoji dovoljno visok nivo razvitka zanatstva uopšte, a naročito obrada metala, livenja, rezbarenja u drvetu i metalu...“ Videti: Dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, *Crnogorska bibliografija*, Tom I, knj. 1, Cetinje 1989, str. 58.

⁷ *Crnogorski anali ili Cetinjski ljetopis*, preveo i priredio dr Božidar Šekularac, Cetinje, 1996, str. 129.

Kod ovako razvrstanih segmenata, otvarajući pitanja, treba posebno skrenuti pažnju na (3.1) period 1863–1875. godine. Iz određenih razloga, možda bi pomenuta *vremena mira* (onoliko koliko su to bila) mogli posmatrati integralno sa naredne tri decenije koje smo izabrali, ali pri tim razmišljanjima treba imati na umu neke, držimo, bitne odrednice. Po intenzitetu i značaju pojava (načinu razmišljanja) u kulturi i društvu uošte ova decenija je vrlo specifična i do te mjere bogata, da bi, relativno posmatrano, mogli reći čak i bogatija od bilo koje do kraja 19. ili sa početka 20. stoljeća. Kod ovakve konstatacije treba imati na umu da je sve ostvarivano u teritorijalno veoma skućenoj državi, sa izuzetno skromnim ekonomskim pretpostvakama egzistencije stanovništva, još uvijek bez formalnoga međunarodnoga priznanja suvereniteta, de je život tekao pod jakim pritiskom opšte društvene svijesti o potrebi i opravdanosti novih ratova koji, što je takođe veoma važno uočiti, moraju (i hoće) uskoro (što prije) započeti. Tek će se ovde otvoriti pitanje: hoće li buduće analize pokazati kako su ti rezultati postignuti kao inercija (posljedica, ili prirodni nastavak) načina mišljenja, djelovanja i društvenih kretanja iz perioda pod vođstvom knjaza Danila I Petrovića? Teško je naime prihvatiti da je veoma mladi vadalac, odmah po stupanju na čelo države za što se nije posebno pripremao (đak liceja u Parizu) mogao biti autor, ili glavni inspirator ovakve politike razvoja u državi. Okolnosti, ne samo one koje smo pomenuli, čine period 1863-1875. godine naročitim, što svakako zahtijeva šira istraživanja i dublje analize, o čemu se mora stalno voditi računa, pri preciznijemu vrednovanju i upoređivanju sa onim što će biti ostvareno tokom *vremena mira* koja tek treba da uslijede, a kojima ćemo posvetiti više pažnje.

(1) Tokom stoljeća po zvršetku srednjega vijeka karakteristike društvenoga bića u Crnoj Gori dominantno će se formirati pod uticajima tragova šećanja na *staru slavu*, daha kulturnih

strujanja koji je dolazio iz, ili preko, primorskih gradova, te svakodnevne teške stalne borbe za golu slobodu uz ulaganje velikih napora da se obezbijede uslovi za najelementarniju egzistenciju. Uz priče, mitove i legende o: Vladimiru i Kosari, kraljevima Mihailu i Bodinu, Balši i Jeleni i naročito gospodaru Ivanu, ostali su skromni sakralni objekti, poneđe freskopisani, sa nešto ikona i đekojom knjigom, davno podignute gomile, razne grobne oznake, kao i veći, ili manji, fragmenti starije, ili arhitekture iz doba renesansne, tek poneka prepisana knjiga i inkunabula, ili dokument, te još pokoji predmet obično poklon, sakupljeni brigom vladika što će najčešće biti čuvano u *novome* Cetinjskome manastiru. Prednjegoševsko vrijeme u Crnoj Gori sa aspekta koji ovđe pratimo možemo ilustrovati i navodima iz jednoga pisma vladike i gospodara Crne Gore, Petra I Petrovića. Pišući 1784. godine, još kao arhimandrit, Sinodu preko petrogradskoga mitropolita, Petar I Petrović ističe da se njegov narod „...bezprestano s oružjem v rukah...” mora štititi, te da zato: ... ne imeja kapitalu na zavedenije tipografiji i učilišt i tak lišajutsja obojego i mnogih obšče poleznih učereždenij i vsego, što nauka dat možet,...“⁸ Mudri vladar još na početku svoje vadavine zna koliko su za crnogorsku državu i društvo uošte važni proizvodi rada Makarija ot Černoj Gori, pa jasno vidi što bi ponovo trebalo da ima: štampariju i učilište, prije svega.

Dok tražimo duhovnu vezu, figurativno rečeno, sa maskama i svircem prikazanima na inicijalima u inkunabuli štampanoj na Cetinju, te tragove odraza događanja u primorskim gradovima,⁹

⁸ „Istorijska građa“, *Zapisi*, XXIII/1940, knj. XXIV, str. 171. U istome pismu Petar I nastavlja: „... i v onom že monastire, ašče li desnica božija pospešit hotja malenkuju dlja obučenija detej namjeraju zavesti školu.“ (Ibidem, str. 171-172). Želje i namjere Petra I ostvariće, tek pola stoljeća kasnije, njegov nasljednik na crnogorskome duhovnome i svjetovnome tronu.

⁹ U *Gorskome vijencu*, đe je radnja drame vezana za kraj 17. stoljeća, Vojvoda Draško odgovara na interesovanje Kneza Janka ima li igre u Mletaka,

tekuća obrazovna i kulturna djelatnost može se posmatrati u dva pravca. Sa jedne strane, u okviru crkvenih zdanja odvija se kakva takva obuka sveštenika i prepisivačka djelatnost uz bilježenje obično važnijih detalja iz tekućega života najčešće na marginama rukopisnih, ili štampanih knjiga, dok sa druge strane, dešavaju se manifestacije – zabave raznim povodima: na skupovima naroda (porodični, bratstvenički, plemenski i međuplemenski šednici) povodom familijarnih svečanosti, religijskih praznika i proslava, uz pokladne običaje, te veće ekonomske aktivnosti (pazari, izdizi, ribolovi). To su u stvari bile prilike za: bešede, dijaloge, ili rasprave o važnijim pitanjima (veoma cijenjeno govorništvo u Crnogoraca, koje obično nije bilo lišeno dramskih karakteristika, konstatovano je i u zapisima stranaca), kao uostalom i za razne vrste *igre*, đe je bilo i nadmetanja sa sportskim karakteristikama.¹⁰ U takvim prilikama bi se i zapjevalo, zaigralo u kolu, čuo bi se, najčešće dobar diplar, ili guslar, kakav monolog, ili dijalog, te ponekada i prikazao neki od oblika *narodnoga glumovanja*.¹¹

„kao ovo što se mi igramo“ i okupljenima glavarima vrlo slikovito opisuje kuću u kojoj se u Mlecima okupljaju *na igru* (gledalište, lože...). Poslije opisa pozorišta pomenuti su nastupi akrobata: „vidio sam ljude u Mletkama / đe na konop skaču i igraju.“, te mađioničara, odnosno hipnotizera. I *Knjaz Dolgorukov* („*Šćepan Mali*“) se interesuje: „Imate li kakve god zabave?“ Uz svu opreznost oslanjamo se na književno djelo, imajući na umu u više prilika iskazani odnos njegova autora prema naučnim činjenicama, arhivima i arhivskim dokumentima.

¹⁰ „I bez toga ovo nam je slava / na koju se vrsni momci kupe / sposobnosti svoje da kušaju / silu mišcah i brzinu noga / strijaljanjem da se nadmašuju“ (*Gorski vijenac*).

¹¹ Sintagmu – *narodno glumovanje* (javlja se u periodici od kraja 19. stoljeća) ne držimo sasvim adekvatnom za sadržaj na koji se želi ukazati. Koristimo je ipak podrazumijevajući veoma različite dramske oblike i prikaze: od prostih dijaloških formi, preko jednostavnih dramskih igara sa, ili bez korišćenja priručne rekvizite, šminke, ili oblika kostimiranja, pa do nešto složenijih,

Govorimo o sudbini naroda tokom dugoga diskontinuiteta, kada nije bilo mnogih, ranije postojećih, krupnijih kulturnih, odnosno društvenih pojava i događaja, periodu od bezmalo tri i po stoljeća, koji ćemo figurativno omeđiti: od zaustavljanja presa u prvoj državnoj štampariji pa do početka rada druge (15-19. stoljeće). Dodaćemo odmah da i ta, druga po redu, državna štamparija i pored značajnih izdanja neće biti dugoga vijeka. Velika nužda će njena olovna slova pretopiti u puščana zrna kako bi se odbranila sloboda i dostojanstvo života. Poslije ovakvih konstatacija, tek ćemo postaviti samo jedno od mogućih pitanja: kakve posljedice na jedan narod ostavlja tako dugotrajni prekid u pojavljivanju domaćih štampanih proizvoda?

Kulturne klice posijane prije prekida renesansnoga daha bile su, međutim ipak veoma životne – izdržale su nepogode da bi bujno iznicale odmah čim ogrije sunce *vremena mira*. Nabavljena je i treća štamparija i dalje redom. Miris štamparske boje ponovo će se širiti Cetinjem i Crnom Gorom. Doduše, tek sa približavanjem sredini 19. stoljeća stanje će se konačno, početi ošetrije mijenjati.

(2) Uz pregnuća i ostvarene rezultate na uređivanju upravljanja državom i njenim finansijama u Njegoševo vrijeme počinje se ošetro mijenjati i kulturna atmosfera u Crnoj Gori. Mada su već nastali: *Cetinjski anali*, kao i *Istorija o Crnoj Gori* Vladike Vasilija, te *Stega* i *Zakonik* iz doba Petra I,¹² tek će otvaranje škole, ponovni početak štamparstva i izdavaštva, te pojavljivanje prve periodične publikacije – *Grlice*, uz nastajanje značajnih

koji bi mogli biti označeni kao naša specifična, samonikla - *Commedia dell'arte*.

¹² Radi potpunije ilustracije opšte kulturne slike krajem druge decenije 19. stoljeća nije bez značaja napomenuti da je u Crnoj Gori bilo dvadesetak pretplatnika na prvo izdanje Vukova *Rječnika*, koji je štampan u Beču 1818. godine. R. Dragičević, „Pretplatnici iz Crne Gore na Vukov ‘Srpski Rječnik’“, *Zapisi*, XIII/1940, knj. XXIII, str. 316–318.

domaćih književnih djela, u stvari predstavljati konačno sasvim jasnu svjetlost na kraju, ne samo kulturnoga, vremenskoga tunela Crnojevići – Petrovići će je crnogorsko društvo ušlo prestankom krupnih, ne samo kulturnih, pregnuća na renesansnome Cetinju.

Tokom četvrte decenije 19. stoljeća ipak se počinje smanjivati opšta nepismenost i brže širiti postojeći skromni obim saznanja koja su u postcrnojevićkome periodu dugo dolazila uglavnom preko veoma maloga broja obrazovanih narodnih prvaka, sveštenika i rijetkih inozemaca. Njegoš će učiniti da se za Crnu Goru sve više interesuju obrazovani ljudi iz svijeta, pošećuju je, o njoj objavljuju svoje impresije. Ne mali broj ovih radova je ilustrovan likovnim zapisima posetilaca Crne Gore. Nikada sabrani u jednome izdanju ovi likovni (kasnije i foto) prilozi na izvanredan način svjedoče o Crnoj Gori i životu u njoj, a mogli bi biti i osnova za izradu naročito značajanoga kataloga, svojevrzne umjetničke izložbe na crnogorske teme do Prvoga svjetskoga rata.

U Njegoševo vrijeme na Cetinju ponovo počinje sa radom državna štamparija. Nastaju, štampaju se i publikuju književna djela. Liju se medalje i priprema kovanje novca. Njegoš piše poeziju i drame u stihu stvarajući tako blistave dragulje crnogorske književnosti. I njegovi saradnici, krug ličnosti koje okuplja, pišu stihove i sabiraju narodne pjesme i umotvorine. Gradi se Biljarda će se Njegoš preseliti iz manastira i tu primati domaće prvake i obrazovane posetioce iz inostranstva. Tokom tih susreta raspravlja se na razne teme, govore stihovi, slušaju gusle, igraju karte, šah i bilijar. Njegoš obnavlja i znatno proširuje dokumentima i knjigama naslijeđenu biblioteku i arhivsku građu.¹³ Kulturna atmosfera na Cetinju zaista počinje

¹³ Njegoš će nerijetko iskazivati afinitet i direktno ukazivati na značaj arhiva i arhivske građe. No i pored toga, tokom 19. stoljeća ne mali broj dokumenata i starih knjiga odnešen je iz Crne Gore. Viđeti: Ljubomir

jače pulsirati. Ono što se počelo pojavljivati, što će kasnije postojati i razvijati se u kulturnome i uopšte društvenome miljeu Crne Gore (opet ne sasvim bez prekida, ali ipak uz mnogo manje) od druge polovine 19. stoljeća, više od 350 godina poslije pojavljivanja posljednje inkunabule, simbolično možemo označiti sa tri riječi: *škola* (pismenost, obrazovanje), *stamparija* (izdavaštvo) i *književnost* (pjesništvo i drama).

Posmatrajući Njegoševo doba u miljeu crnogorskoga glumišta već smo razmatrali moguće *povode* i *sadržaje* tekućih kulturnih događaja (programa) koji su imali, ili mogli imati i dramske karakteristike. Uz ova razmatranja pokušali smo da posmatarne pojave dovedemo u vezu (grupišemo događaje) prema oblicima organizovanja. Ukazali smo na četiri oblika organizovanja: **(a)** *Pojedinačni (najuži) oblik čine*: zabave organizovane ličnim, porodičnim povodima (slave, svadbe, krštenja i dr) u kućama, ili na gumnu kod domaćina (pošeci i šednici) kada su izvođeni i određeni kulturni sadržaji, ponekad sa izraženijima dramskim elementima. **(b)** *Grupni (širi, masovniji) oblik čine*: zabave i igre organizovane u vrijeme plemenskih i međuplemenskih skupština, skupova, susreta i dogovora (političke, odbrambene, radne, ili čisto ekonomske prirode). **(c)** *Poseban oblik čine* sadržaji (programi) svečanosti i običaja realizovanih u vrijeme poklada, tj. pokladnoga perioda. **(d)** *Specifični oblik čine*: okupljanja, tj. bešede (šednici) kod Vladike u Biljardi, te po njegovome pozivu na gumnu u bašti kod Biljarde, na Lovčenu, ili đe dugo.¹⁴

O društvenoj atmosferi u Crnoj Gori sredinom 19. stoljeća, prema zapisu putopisca, reći će nam sam Petar II u jednoj prilici

Durković-Jakšić, „Kako je Njegoš čuvao arhivsku građu i cijenio arhive“, *Arhivist*, 1951, sv. 1. O usudu crnogorskih pokretnih kulturnih dobara videti i: Dr Dragoje Živković, *Istorija crnogorskoga naroda*, tom III, Cetinje, 1998, str. 179.

¹⁴ Videti šire: Luka Milunović, *Crnogorsko glumište: od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Cetinje – Podgorica, 2017, str. 31–62.

1851. godine: „U Crnoj Gori, ... nema hotela, ni mekanih postelja; nema puteva ni šetališta; nema pozorišta ni balova. Samo sinovi Šparte u njoj bi se zadovoljili.“¹⁵

(3) Druga polovina 19. stoljeća na čelo Crne Gore dovodi emancipatora, prvoga (poslije dugoga diskontinuiteta)¹⁶ svjetovnoga vladaoca, knjaza Danila I Petrovića. „Zaista nije lako naći primjer da suveren za tako malo vremena toliko značajno dotakne i unaprijedi čitav niz esencijalnih vrijednosti egzistencije države Crne Gore. Knjaz Danilo I ostvaruje sjajne ratne pobjede; otvara novu diplomatsku stranicu i glasno postavlja crnogorsko pitanje na evropsku političku pozornicu; osjeća i stalno ističe značaj morskih luka; direktnim odlukama podstiče trgovinu i razvoj poljoprivrede; donosi Zakonik; razvija školstvo i obezbjeđuje stipendije za obrazovanje madih Crnogoraca u inostranstvu...“¹⁷

Pored neposrednih aktivnosti koje je pokretao i sproveo na uređenju države i ubrzanome približavanju Evropi, knjaz Danilo I je sa svojom suprugom Darinkom, koju u i ovome kontekstu svakako treba pomenuti, intenzivno unosio evropske kulturne manire i atmosferu u crnogorsku svakodnevicu. Ostaće zabilježeno da je volio i tokom kratke vladavine posjećivao pozorište za vrijeme boravaka van granica države kojom je vladao. Sudbina će htjeti da snažne emocije, izazvane njegovom sudbinom i tragičnim završetkom života, učine da to bude tema dramskih djela.¹⁸

¹⁵ Ljubomir Nenadović, *Pisma*, Beograd, 1962, str. 29.

¹⁶ Tek ćemo pomenuti: svadba Knjaza Danila I i Darinke Kvekić, u prijestonici države, na Cetinju 1855. godine, bilo je prvo svadbena slavlje nekoga crnogorskoga vladaoca poslije 365 godina, odnosno od ženidbe Đurđa Crnojevića sa Jelisavetom (Izabeta) Erico (Erizzo) 1490. godine.

¹⁷ Iz prijedloga za podizanje javnoga spomen-obilježja knjazu Danilu I Petroviću na Cetinju koji je 12 građana podnijelo organima Prijestonice početkom 2007. godine.

¹⁸ Interesovanja autora dramskih djela možemo pratiti: od Vićenco Jelčić, *Ubojstvo Danila Petrovića Njegoša knjaza černogorskoga: prikazanje u pet*

Početak sedme decenije 19. stoljeća bio je veoma dramatičan za Knjaževinu Crnu Goru. Poslije nestanka sa scene mudroga i hrabroga vladaoca, knjaza Danila I Petrovića i dolaska na čelo Crne Gore, njegovoga nasljednika, veoma mladoga knjaza Nikole I, velika je suša 1861. godine ugrozila egzistenciju ionako siromašnih, crnogorskih porodica, da bi sljedeća, 1862. godina donijela još veće nevolje — ratni sukob sa Omer-pašom Latasom, koji će odnijeti mnoge živote i ostaviti za sobom porušena naselja i popaljene zasade, pasišta i šume. *Vremena mira* (1863-1874) koja će nastupiti po završetku druge Omer-pašine vojne, posljednje ofanzivne vojne akcije Osmanskoga carstva na slobodnu Crnu Goru i potrajati do početka Hercegovačkoga ustanka, odnosno Veljega rata, iako tek nešto duža od desetljeća, biće, međutim, kao rijetko koji period, ispunjen krupnim kulturnim i uopšte društvenim događajima.

(3.1) Crnogorsko praviteljstvo će u periodu o kojemu smo već u najkraćemu saopštili osnovne opšte konstatacije pokrenuti čitav niz aktivnosti na uređenju države i razvoju društvenoga života. Važni događaji nižu se iz godine u godinu. Emituju se akcije radi izgranje Velike lokande i tako formira prvi akcijski kapital (1863) i gradi prvi hotel.¹⁹ Osniva se zalagaonica, ponovo radi štamparija; izlazi novi crnogorski kalendar (*Orlić*, 1865); i prve novine (*Crnogorac*, 1871, odnosno *Glas Crnogorca*, 1873); osniva se Društvo cetinjske čitaonice (1868);

diela, nastaloga ubrzo po atentatu na Knjaza, pa do Mirko Kovač, *Danilo: Istorijski igrokaz u dva čina i 15 slika*, Podgorica, 2007.

¹⁹ Prvo privatno organizovano društvo u Crnoj Gori koje je imalo svoj Ustav (najveći opšti akt). Na ustavu koji je štampalo „Društvo za građu jedne gostionice na Cetinju“ stoji datum: *1. junija 1863. god.* Viđeti šire: Luka I. Milunović, „Prvi crnogorski akcionari i akcije“, *Akcionar*, I/2003, br. 2-3, str. 96-108. Idem, „Nekoliko dokumenata o prvim akcijama i akcionarima u Crnoj Gori“, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, I / 2004, br. 1 (nova serija, knj. I), str. 139-144.

te Crnogorska vojna muzika (1871); širi se mreža osnovnih škola; osnivaju se Bogoslovija i Đevojački institut za koji se na Cetinju podiže prvo zdanje namijenjeno potrebama obrazovanja; ...

Do Veljega rata, u periodu za Crnu Goru može se reći vrlo dinamičnoga društvenoga razvoja, srešćemo svjedočanstva i o realizaciji i složenijih kulturnih programa. Na Cetinju se prikazuju različite dramske forme. U literaturi se pominje: prikazivanje predstave (*Kap otrova*, 1864); dolazak Marina Stijepića iz Boke sa članovima svoje pozorišne trupe (1865); gostovanje Društva *Jedinstvo* iz Kotora 1870. i 1871. godine (izvedena opereta *Naše narodno uskrснуće*);²⁰ prikazivanje slika iz Šarana (1873). Konačno dolazimo i do sasvim razvijenih oblika pozorišnoga života na Cetinju. U jednome krilu građevinski još nedovršene zgrade za bolnicu tokom 1873. i 1874. godine daju se pozorišne predstave. Prikazuju se, kako iz sačuvanih svjedočanstava možemo saznati – operete. Ostavljeni zapisi savremenika dozvoljavaju zaključak da su prikazane više nego dvije predstave za koje imamo sigurnu potvrdu u izvorima. Operete su mogle biti pripremljene jer je na Cetinju tada već bio angažovan kao kapelnik Crnogorske vojne muzike Anton Šulc, muzički obrazovani Čeh, koji je takve predstave ranije pripremao (*uglazbio*) sa Pjevačkim društvom u Kotoru. Tu je bio i Petar Subotić, sa glumačkim iskustvom iz Kotora, koji je režirao predstave na Cetinju i konačno sa pjevnice Cetinjskoga manastira već krajem 1871. godine javio se novoformirani hor.

Period, nešto duži od desetljeća, stoljećima neuobičajeno intenzivnoga bujanja događaja i pojava u crnogorskome kulturnome i uopšte društvenome životu, koji je započet već sredinom

²⁰ Poslije izvođenja u Kotoru, operetu *Naše narodno uskrснуće* (tekst Rista Milića i muzika Antona Šulca) prikazalo je Društvo „Jedinstvo“ na Cetinju tokom gostovanja 1871. godine u okviru programa povodom krštenja Danila Aleksandra, prvoga sina knjaza Nikole I Petrovića i knjeginje Milene.

prve poratne godine formiranjem prvoga akcionarskoga društva i puštanjem u promet akcija, prekinuće novi rat.

O opštim karakteristikama perioda

- *kratak osvrt* -

Decenije koje posmatramo sa aspekta egzistencije organizovanih oblika kulturnih pregnuća započele su u atmosferi posljernoga ushićenja ostvarenim uspjesima na državnom i diplomatskom polju i opštim poletom koji se ošeo u svim segmentima društva. Nova državna situacija, koju uz međunarodnu poziciju države, prije svega definišu znatno uvećanje prirodnih i demografskih pretpostavki dinamičnoga razvoja i rasta ekonomskih aktivnosti, bila je podloga opštim očekivanjima ubrzo dolazećih boljih dana, odnosno primjetnoga rasta društvenoga standarda, te ubrzanoga prevazilaženja prije svega velikoga siromaštva stanovništva, koje ga je, taloženo stoljećima, teško pritiskalo.

Pomenućemo tek nekolike, osnovne karakteristike koje će u posmatranome periodu trajno determinisati oblikovanje, kako kulturne klime, tako i javne atmosfere, te egzistencije države i društva uopšte.

Oblik vladavine

Osnovnom karakteristikom crnogorskoga društva do Prvoga svjetskoga rata možemo označiti arhaičnu, totalitarnu vrhovnu vlast, koja je stizala, ili uporno nastojala da stigne, neposredno do svih pora društva. Držimo ilustrativnim već i to što je u dokumentima i javnosti vladar nazivan: *po milosti božijoj knjaz i gospodar Crne Gore*, nije se dakle smatralo za potrebno, kako je to bilo uobičajeno u sličnim slučajevima u Evropi, da se uz pomenutu božiju milost, makar i formalno doda: *i volji naroda*. U našem slučaju narod je postavljen i tokom čitavoga perioda ostavljan u

poziciju da sluša, a ne da pita, ili da se suštinski pita. Sam suveren, čvrsto se držao sistema vladanja koji je ustalio. Naravno, nije imao razloga da forsira brži opšti razvoj, naročito kada je u pitanju ekonomski, makar van prostora koji može potpuno kontrolisati. Sa jedne strane, snažniji razvoj bi neminovno na javnu scenu doveo: (a) makar ekonomski, a saglasno tome društveno i politički, nove istaknutije pojedince i porodice koje ugled nijesu stekle isključivom voljom, pa ni blagoslovom gospodara, ali i, sa druge strane, (b) ugledne predstavnike radno snažnije angažovanoga sloja, odnosno srednje klase uopšte. Obije ove socijalne grupacije, oslobođene na svoje potencijale (kapital, ili rad) bi neminovno, naravno svaka u skladu sa svojim specifičnim interesima, težile izmjeni strukture (većemu učešću, podjeli) vlasti. Situacija u neposrednom funkcionisanju državne vlasti neće se u suštini promijeniti ni kada, krajem perioda, Crna Gora dobije ustav (1905) i naredne godine prvu narodnu skupštinu. Unutrašnji otpor, iako nikada dovoljno snažan da ozbiljno ugrozi aktuelnu totalitarnu vlast, ipak se formirao najčešće podstican i nacionalno orijentisan idejama, ili direktnim djelovanjem iz inostranstva. Nastajanje opozicionoga potencijala može biti konstatovano i konsultovanjem opštih akata, te analizom djelovanja privatnih društva koja od 1892. godine nastaju poslije, ili uz čitaonička.

Spor ekonomski rast

Sam oblik vladavine (kruta kontrola sa vrha vlasti) morao je direktno uticati na znatno usporavanje razvoja ekonomskih aktivnosti, pa je opšte bogatstvo naroda veoma sporo raslo. Tokom čitavoga perioda osnovni državni prihod je, možemo slobodno reći, stagnirao, a upravo je to trebalo da bude stabilna podumijenta neophodnoga ubrzanoga razvoja vanprivrednih djelatnosti. Neuravnotežene državne prihode i rashode dodatno će opterećivati stalno povećavanje troškova funkcionisanja dvora i nivo aktivnosti članova dinastije.

Karakteristike državnoga budžeta²¹

Tokom čitavoga perioda opstajale su, možemo reći neizmijenjene, karakteristike državnoga bužeta i ekonomskoga stanja u državi uopšte. Mnogo brži rast rashoda nego prihoda,²² nepovoljan odnos uvoza i izvoza, te traženje rješavanja ovih problema u često nepovoljnim kreditima stranih banaka²³ uz stalni oslonac na subvencije (pomoći) stranih država.²⁴ Kod ovakvoga stanja budžetnih pozicija i naročito zbog načina vođenja finansijske politike, nije bilo moguće obezbijediti materijalnu osnovu za brže zadovoljavanje naraslih, objektivnih potreba stanovništva u Crnoj Gori. Ovo naročito treba neprestano imati na umu pri razmatranju pojava i događaja u neprofitabilnim oblastima, naravno, poglavito u kulturi.

²¹ „Zakon o budžetu prvi put je donesen 1901. godine. Ali to ne znači da i ranije nije bilo planiranja prihoda i rashoda zemlje i da na neki način nije vršeno budžetiranje.“ Dr Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str. 277.

²² Prateći iz godine u godinu kretanje iznosa osnovnoga poreskoga prihoda, dacije možemo uočiti sinusoidno kretanje uz ne baš velike ekstreme. Osciliranje iznosa dacije iz godine u godinu u intervalu 318.000–375.000 jasno upućuje na kretanje i nivo ekonomske snage naroda.

²³ „Činjenica da sve do 1909. godine gotovo ništa nije išlo od zajmova na privredni i kulturni razvitak zemlje, ostavlja poseban pečat na državne kredite Crne Gore. To je ono što javne kredite čini neproduktivnim i umnogome neracionalnim.“ Dr Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str. 276.

²⁴ Najizdašnija, pomoć carske Rusije Crnoj Gori je, zbog svoje strukture (u 20. stoljeću $\frac{2}{3}$ ukupne pomoći bile su namijenjene finansiranju vojske) imala ograničenu ulogu u crnogorskim finansijama. „Prije svega, Rusija je davala pomoć da bi mogla ostvarivati svoj upliv u Crnoj Gori, da bi Crnu Goru mogla vezati za sebe i koristiti je za svoje političke i vojne planove.“ Viđeti: M. Đurović, *Ibidem*, str. 206. Treba pomenuti i naravno mnogo skromniju pomoć Austrije (za održavanje puteva) od 30.000 fiorina godišnje.

Kadrovska struktura – formiranje

Hronični nedostatak i vrlo sporo stvaranje domaćega, naročito visokoobrazovanoga kadra²⁵ u Crnoj Gori je ublažavan angažovanjem stručnjaka iz inostranstava (*stranci i izvanjci*²⁶). Obrazovani inozemci su u Crnu Goru dolazili različitim povodima (po pozivu, po preporuci, javljanjem na konkurse, te ličnom inicijativom kako bi zadovoljili svoja naučna, ili umjetnička interesovanja). Jedan broj ovih kadrova je, bez prethodne obaveze prihvatanja crnogorskoga državljanstva što je bila obaveza u okruženju, obavljao veoma važne dužnosti u državi. Stranci su postavljani na pozicije od profesora najviših školskih institucija, preko upravljača administrativnih cjelina Crne Gore, do funkcije ministara. Svi oni su, naravno, imali određena politička, socijalna i nacionalna ubjeđenja koja su, zavisno od prilika, manje ili više intenzivno, širili tokom boravka u Crnoj Gori.

²⁵ Treba reći da će dobar dio crnogorske inteligencije koja nastaje u godinama mira nastojati da svoju egzistenciju veže za evropske centre uglavnom u zemljama studija, razlozi leže u tome što se povratkom u Crnu Goru moralo suočiti kako sa niskim standardom, konzervativnim mentalitetom i društvenom atmosferom, tako i sa angažovanim izvanjcima, te favorizovanjem kolega članova vojvodskih i sredarskih familija pri zapošljavanju na iole značajnijim položajima kao i pri napredovanju na državnoj i društvenoj ljestvici. (Viđeti: Luka I. Milunović, „Tehnika vladanja i rezultati“, *Akcionar*, IV/2006, br. 1–2, str. 72).

²⁶ „Skoro svi ‘izvanjci’ koji su često puta u velikoj nuždi našli utočište u Crnoj Gori i u njoj proveli po nekoliko godina, kasnije bi, čim je napuste pisali gotovo redovno protivu Crne Gore i njenih upravljača, pa je takav bio i Simo Matavulj, koji je u Crnoj Gori proveo gotovo osam godina, od prvih dana oktobra 1881. pa do septembra 1889.“, stoji u prikazu („Bilješke“) knjige (što je i doktorska disertacija) dr Vida Latkovića. Anonim, [Risto J. Dragičević] Vido Latković: „Simo Matavulj u Crnoj Gori, Skoplje 1940.“, *Zapisi*, XIV/1941, knj. XXV, str. 125. Viđeti: „Risto J. Dragičević (1901–1980)“, u: Dr Dušan J. Martinović, *Portreti*, Cetinje, 1983, str. 309.

Uticaj sazvučja pomenutih konstanti koje su određivale ukupni razvoj društva u Knjaževini Crnoj Gori učiniće da počne ubrzano slabiti, te da već u posljednjemu desetljeću 19. stoljeća skoro potpuno ponestane poratnoga entuzijazma i poleta. Konačno, rezultati državne politike, odnosno posljedice tekućih karakteristika ekonomskoga i ukupnoga razvoja tokom tri decenije *vremena mira*, očitovaće se u odgovorima crnogorskoga društva na izazove i prijetnje koje će se na međunarodnome nivou pokrenuti u drugoj deceniji 20. stoljeća – deceniji koja će donijeti nestanak Kraljevine Crne Gore sa političke karte Evrope.

*O privatnim društvima, državnim i
privatnim ustanovama u kulturi Crne Gore*

Iz širokoga miljea sudionika u kreiranju kulturne atmosfere Knjaževine Crne Gore tokom perioda koji posmatramo, našu pažnju usmjeravamo ka domaćim organizovanim oblicima, odnosno organizacijama i institucijama, *par excellence* iz oblasti kulture, koje su realizovale, ili je trebalo da realizuju, gro programa i događaja iz ove oblasti. Preciznije, nastojaćemo da ukažemo na njihovo unutrašnje uređenje i poziciju u društvu, kao osnovni preduslov za način funkcionisanja u praksi, te mogućnost participacije u formiranju kulturne klime u Knjaževini Crnoj Gori.

Pri razmatranju izabranih pitanja pored gostovanja trupa i pojedinaca iz inostranstva, ostavljamo van pažnje koju svakako zaslužuju i druge agense u formiranju kulturne klime. Mislimo na organizacije i ustanove iz drugih oblasti koje su najčešće povremeno participirale u formiranju kulturne klime, ali i na naročito važna individualna (uglavnome autorska) pregnuća u raznim oblastima nauke i umjetnosti.

- Posebno je interesantno literarno, ali i stručno i naučno stvaralaštvo koje, sa jedne strane, preko monografskih i periodičnih publikacija, bez obzira bili publikovani u zemlji, ili inostranstvu,

moglo stići do konzumenta – domaćega čitaoca, odnosno sa druge strane, preko pozornica i raznih oblika javnih nastupa (bešede, predavanja, pozorišne predstave i dr) do slušalaca i gledalaca u Crnoj Gori.

- Likovno stvaralaštvo, mada ne tako veliko po obimu, nikako nije bez značaja. Do konzumenta u Crnoj Gori je stizalo, kako putem posebnih prezentacija (izložbi) tako i u okviru drugih javnih događaja, pozorišnih predstava i drugih nastupa (kulise, zavjese, plakate, nacrti, likovna i grafička rešenja...), sa jedne, odnosno, tokom crkvenih obreda (ikone, ikonostasi, freskopisi) sa druge strane. Ne treba ni ovde zaboraviti i ilustracije u publikacijama stranih putopisaca.

- Poseban segment čini fotografija, domaćih i stranih autora, kao i djela prezentirana publici putem raznih foto i štamparskih tehnika.

- Muzičko stvaralaštvo i izražavanje (vokalno i instrumentalno) možemo, pored organizovanih (grupnih) oblika, pratiti i sa aspekta individualnih pregnuća bilo da se radi o komponovanju, obrazovanju, ili izvođenju, domaćih, ili starnih protagonista.

- Kada su arhitektura i građevinarstvo u pitanju, treba reći da Crna Gora tek krajem 19. stoljeća dobija prve domaće stručne kadrove iz ovih oblasti (inženjeri M. Đukanović i A. Radović, a pomenućemo i knjeginju Jelenu Petrović²⁷) koji rade uz arhitek-te iz inostranstva na realizovanju izvanrednih zdanja koja i danas krasi prijestono Cetinje i druga mjesta u Crnoj Gori.

- U sektoru izdavaštva²⁸ i knjižarstva²⁹ razne organizacione

²⁷ Po ideji knjeginje Jelene izrađen je Mauzolej Vladike Danila na Orlovom kršu.

²⁸ Kao izdavači u Knjaževini Crnoj Gori najčešće se javljaju državna ili druge štamparije. Kada su u pitanju organizacije i ustanove koje trajno djeluju, ili programima povremeno participiraju u oblasti kulture kao izdavači monografskih publikacija se samo u po jednome slučaju javljaju: Podgoričko radničko društvo (1908) i Prvo nikšićko zanatlijsko-radničko društvo (1907).

²⁹ Nedugo po dolasku u Crnu Goru Jovan Pavlović, otvara na Cetinju

forme postižu rezultate ostavljajući traga na formiranju kulturnoga miljea Crne Gore što i dalje treba detaljnije utvrđivati i valorizovati. Zaslužuje naglasiti uticaj periodike, koja se štampa uglavnom u državnim štamparijama, a kao izdavači i vlasnici dugo se javljaju privatna lica. Sa aspekta izdavača (privatna društva) za nas će, pored *Crnogorke*, posebno biti interesantni listovi *Luča* i *Književni list*.

Javne priredbe i događaje koji su imali i kulturne sadržaje povremeno su organizovale i grupe profesionalno povezanih ličnosti, kao na primjer: oficiri crnogorske vojske, ili članovi diplomatskoga kora. Ovakvim programima povremeno će se javiti i druge organizacije i grupe, kao što je na primjer Društvo za pomaganje zanata i trgovine, neke *ad hoc* organizovane ličnosti i drugi. Određenoga uticaja na kulturnu klimu takođe će imati dio sadržaja i atmosfere tokom raznih drugih oblika okupljanja, organizovanih za unaprijed poznati užu krug, često neposredno pozvanih učesnika.³⁰

Viđeti u: *Crnogorska bibliografija* Tom I – knj. 3 / Vidak Rajković, Cetinje, 1989. U štampariji nabavljenoj u okviru nastojanja za širenje područja djelovanja Društva u Štampariji Cetinjske čitaonice štampana je *Crnogorka* (od br. 23 za 1884. do kraja izlaženja, tj. br. 25 za 1885. godinu).

knjižaru i antikvarnicu, te u *Glasi Crnogorca*, koji uređuje, objavljuje naslove publikacija koje nudi zainteresovanima, među kojima je i – navodimo kao kuriozitet - *Manifest komunističke partije*.

³⁰ Govorimo o oblicima okupljanja koja su imala različite oblike, povode, sadržaje i nazive: *šednik*, *pošedak* (ponede: sijelo), *prijem*, *Jour fixe* (žur fiks, dan određen za prijem), *dine* (*diner* – poziv na svečani ručak), *soare* (večeenje druženje), *gardn-parti* (*garden party* – zabava u bašti)... Tokom *vremena mira*, raznim povodima organizovaće se okupljanja počevši od crnogorskih dvorova, pa preko stanova diplomatskih predstavnika, do domova boljestojećih domaćina u gradu (začeci funkcionisanja građanskih salona), te u isto vrijeme raznim prigodama na selima, pa i katunima. „Kad su planinke svršile mužu, kad se večeralo – onda nastupa veoma zanimljiv prizor

Kod formiranja kulturne klime važno je istaći i učešće obrazovnih institucija (vrtići, osnovne i srednje škole). U okviru ovoga segmenta kulturnih djelatnosti posebno ćemo skrenuti pažnju na vrlo malo afirmisane, školske programe, posebno one na vangradskome području koji su najčešće priređivani na kraju polugodišta, ili školske godine. Školskim priredbama na selu su pored učenika i njihovih roditelja obično prisustvovali viđeniji mještani i naročito pozvani gosti. Nerijetko su to bili, što treba istaći, jedini javni programi sa kuturnim sadržajem u ovim sredinama.³¹

Ukazujući na razne nosioce uticaja na formiranje kulturnoga ambijenta u Knjaževini Crnoj Gori nijesmo imali pretenziju da ih sve obuhvatimo, već samo da ukažemo na njihovu relativno veliku raznorodnost i obim.

O organizacijama i ustanovama koje će biti predmet naše pažnje i do sada je ne tako malo pisano.³² Pažnja u literaturi je,

katunskog života. Momci i đevojke iskupe se na kakvoj ledini, nalože oganj pa oko njega skaču, pjevaju ili se igraju različitih igara.“ (*Sa naših katuna, iz bilježaka N. Graovskoga*).

³¹ U 20. stoljeću u srednjim školama će se formirati đačka udruženja koja ponekada i javno prikazuju svoje programe sa kulturnim sadržajima, doduše dominantno u cilju prikupljanja sredstava za pomoć ekonomski slabije stojećim učenicima.

³² *150 godina narodnog bibliotekarstva u Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnog skupa) Cetinje, 1986, te monografske publikacije: dr Niko S. Martinović, *Problemi bibliotekarstva u Crnoj Gori*, Cetinje, 1965; dr Đoko D. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Cetinje, 1971; Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996; dr Dušan J. Martinović, *160 godina Državne (nacionalne) biblioteke Crne Gore*, Podgorica, 2002, Idem, *Cetinjska čitaonica (1868–1915; 1928–1940)* Gradska biblioteka i čitaonica – Njegoš (1945–1998), Cetinje, 1998, Idem, *Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD 'Njegoš' – Cetinje*, Podgorica, 2006; Dr Vasilije Jovović, *Crnogorsko bibliotekarstvo do 1941.*

međutim, do sada poglavito bila usmjerena ka ostvarenim rezultatima, njihovoj važnosti i značaju, kao i ličnostima koje su se značajnije angažovale na realizovanju postignuća u kulturi.³³ Nas će međutim, kao što smo istakli, dominantno interesovati organizacioni modeli, te položaj u državi i društvu ovih subjekata kao držimo ključalni preduslov, koji će bitno uticati na mogućnost postizanja rezultata u ostvarivanju očekivanih funkcija, kao i konačno na njihovo objektivno vrednovanje. Ostvareni rezultati neće ovom prilikom biti posebno u fokusu naše pažnje. Polazeći od ocjena o obimu, pa i značaju pojedinih domaćaja ostvarenih u kulturi, pokušaćemo da ih posmatramo iz drugoga ugla. Pitaćemo se o ocjeni rezultata kada se ostvareno dovede u vezu sa onim što je očekivano, ili trebalo ostvariti, te kako je to moralo uticati na formiranje kulturne, ali i opšte društvene klime u Crnoj Gori do ratnih godina u drugoj deceniji 20. stoljeća.

Oblike organizovanja, agensa aktivnosti i događaja u kulturi Crne Gore, koje ćemo posmatrati sa pomenutoga aspekta, obuhvatićemo grupišući ih u okviru dvije, uslovno utvrđene veće cjeline. Ukazaćemo, naime, na dvije, iz ugla ne samo formalno-pravnoga uređenja i pozicije, posebne grupe oblika organizovanja:

1. organizacije (*privatna društva*) i
2. institucije (*državne i privatne ustanove*).

1. Organizacije (*privatna društva*)

Oskudnost izvora čini da je danas teško u potrebnome opsegu pratiti nastajanje, rad i djelovanje privatnih društva u Crnoj Gori

godine, Cetinje, 1999. Imamo na umu i značajne radove pomenutih i drugih autora, koji su objavljeni u periodici, zbornicima, ili pri obradi širih tema.

³³ O radu nekoliko organizacija i ustanova objavljene su i značajne monografije.

do Prvoga svjetskoga rata. Arhive društava (organizacija) nijesu sačuvane pa saznanja o njihovom radu, bazirana na dokumentima, stičemo oslanjajući se dominantno na korespondenciju koju su obavljali sa državnim i nešto manje lokalnim organima vlasti. Uz dokumenta, oslanjamo se i na sadržaje napisa o događajima u aktuelnoj štampi. Kada je periodika u pitanju, najviše informacija, što je i očekivano, imamo o aktivnostima privatnih društava na Cetinju, mnogo manje u Nikšiću, povremeno u Podgorici³⁴ i tek po koju vijest iz Bara, Kolašina i drugih sredina.³⁵

Privatna društva su se, kako smo već napomenuli, počela osnivati prije Veljega rata, ali je zakon koji uređuje ovu oblast donešen tek 1907. godine. Odmah po donošenju *Glas Crnogorca* je i objavio Zakon o javnim zborovima i udruženjima u broju od 17. februara 1907. godine. Zakon nije obiman, ima četiri dijela i 52 neduga člana. Četvrti [III]³⁶ dio, od člana 34, odnosi se na udruženja građana. „Udruženje je skup ličnosti, koje su međusobno stalno vezane zajedničkim smjerom i zadatkom“³⁷ (čl. 35). Zakonom je regulisan način registracije udruženja i naglašeno da ciljevi ne mogu biti suprotni Ustavu, te da djelovanje i odluke moraju biti u skladu sa važećim zakonima.

Pored razumljivih razlika u načinu te sadržaju rada i djelovanja kod privatnih društava mogu se uočiti određene

³⁴ Kada su Nikšić i Podgorica u pitanju nešto više informacija imamo u vrijeme izlaženja listova u tim sredinama. *Onogošt* i *Nevesinje* (Nikšić, 1898/99. i 1899/1900) i *Slobodna riječ* (Podgorica, 1907/08).

³⁵ Duboko u drugi plan stavljamo izvore memoarskoga i srodnoga karaktera, koji pored ponekada interesantnih zapažanja obično donose potpuno subjektivne opservacije i ne rijetko faktografske greške.

³⁶ Dva dijela, treći i četvrti, u tekstu Zakona, koji je objavio *Glas Crnogorca*, su istovjetno naslovljena sa: „Dio III.“

³⁷ *Glas Crnogorca*, XXXVI/1907, br. 9, str. 4.

zajedničke opšte karakteristike. Prije svega pada u oči da su društva (organizacije) bila organizovana (osnovana) na lokalnome principu.³⁸ Njihov rad odnosio se, dakle, na samo jednu užu administrativnu cjelinu (varošku, ili seosku opštinu). Tako je, na primjer krajem 19. stoljeća pored Društva cetinjska čitaonica, sasvim samostalno djelovala i čitaonica *Martinović* u Bajicama.³⁹ Pored toga, privatna društva nijesu imala svoju, na bilo koji način organizovanu asocijaciju, ili drugu uređenu međusobnu vezu, na nivou čitave države. Privatna društva su radila na osnovama amaterizma i volonterizma. Skromni i često neredovni honorari isplaćivani su u nekim slučajevima umjetničkim rukovodiocima (horovođa, redtelj) ili angažovanim licima na održavanju i tehničkim poslovima (stražar, poslužitelj i sl.). U okviru društava bi za pojedine oblasti angažovanja i javne nastupe bili poveremeno formirani posebni organizacioni djelovi: odsijeci, grupe, odjeljenja i sl. (diletantsko, pozorišno, društvo, hor, tamburaški zbor, i sl.).

Prateći nastajanje društava mogli bismo uočiti još jednu opštu karakteristiku. Hronološki gledano, kako su osnovana, kod novih društva se mijenjao socijalni sastav članstva,⁴⁰ da bi uz to bivala sve udaljenija od direktnih uticaja vrhovne vlasti. Sa državnom

³⁸ Kao drugačiji primjer, doduše iz druge oblasti, pomenućemo da je *Društvo za pomaganje zanata i trgovine u Crnoj Gori*, koje će se s vremena na vrijeme javiti i kao organizator programa sa kulturnim sadržajima, osnovano na nivou čitave države.

³⁹ „Osmi marta ove godine pleme Martinovića u Bajicama svečano je otvorilo u školskom zdanju svoju čitaonicu.“ („Čitaonoca Martinovića u Bajicama“, *Glas Crnogorca*, XXVII/1898, br. 11, str. 4). Pomenuto školsko zdanje udaljeno je od Zetskoga doma tek nešto oko 3,5 km.

⁴⁰ U skladu sa opštim aktima vršena je i određena diferencijacija članstva u odnosu na obaveze prema društvu: učešće u djelatnostima, učešće u radu organa i tijela i visine novčanoga uloga (članarine). Srijetamo nazive: član dobrotvor, utemeljivač, počasni, pomagač, redovni, djeistvujući (izvršioci)...

vlašću su najčvršće bila povezana čitaonička društva (obnovljen rad na Cetinju 1879. godine a zatim osnovana u: Baru, Podgorici i Nikšiću 1881), znatno manje pjevačka (Podgorica, 1892) i zatim zanatlijska (Cetinje, 1904) i na kraju radnička. Treba istaći da su u odnosu na već osnovana, novoosnovana društva (pjevačka, zanatlijska, radnička...) vrlo brzo, takoreći odmah po osnivanju, preuzimala primat (naročito od čitaoničkih), po intenzitetu realizovanja raznih programa i uopšte tekućemu prisustvu u javnome životu sredine u kojoj djeluju.

Posmatrajući uže sadržaje djelovanja organizacija (društava) u kulturnome prostoru Knjaževine Crne Gore, kako je to obično i istaknuto u njihovu nazivu, možemo primijetiti intenzivnije prisustvo, uslovno kazano *tri, odnosno, četiri grupe* privatnih društava (navodimo hronološki, kako su nastajala): (1) *čitaonička i srodna*, (2) *pjevačka*, nešto kasnije i *muzička* i tek krajem posmatranoga perioda i jedno (3) *pozorišno*. Zbog veoma značajne participacije u formiranju kulturne klime, prije svega na Cetinju, ali i drugim mjestima Crne Gore će djelovati, ukazaćemo i na (4) *zanatlijska*, kasnije *radnička* društva, iako su njihova primarna interesovanja, kako je to i ovđe u samome nazivu istaknuto, dominantno usmjerena ka drugim oblastima. Napomenućemo da u Knjaževini Crnoj Gori tokom druge polovine prve decenije 20. stoljeća zanatlijska društva uglavnome prerastaju, transformišu se u radnička.

1.1. Čitaonička društva

Zbog svoga dugoga trajanja, obima produkcije, položaja u društvu, značaja koja im je pridavan i, sljedstveno tome, tragova koji su o radu i ostvarenim rezultatima ostali u događajima aktuelnoj periodici, ali i arhivskim dokumentima, egzistiranje čitaoničkih društava možemo posmatrati i kao svojevrsnu sliku opštih kulturnih prilika u Crnoj Gori iz vremena knjaza, odno-

sno kralja Nikole I Petrovića. Čitaonička društva su prvi trajni oblici organizovanja na uređen način privatnih lica u udruženje, tj. organizaciju, radi angažovanja u oblasti kulture. O osnivanju, položaju i ulozi čitaoničkih društava u društvu već smo pisali⁴¹ pa ćemo ovde tek u najkraćemu skrenuti pažnju na osnovna zapažanja i stavove.

Društvo cetinjska čitaonica, prva organizacija te vrste formirana u Knjaževini Crnoj Gori, od samoga osnivanja (4/16. II 1868) nosi čitav niz specifičnosti koje ga trajno dovode u naročiti položaj u odnosu na, kako slična društva u okruženju i kasnije druga u zemlji, tako i po uticaju na formiranje odnosa prema potrebama države i društva iz oblasti djelovanja.

U vrijeme kada su osnivanjem javnih biblioteka u Evropi već prestajala da postoje, u slovenskim krajevima, uglavnom onima koji su pod vlašću stranih administracija, osnivaju se čitaonička i druga društva da uz prosvjetiteljsku funkciju budu agensi buđenja narodne svijesti i snažnije afirmacije nacionalnih ideja. U Crnoj Gori u vrijeme osnivanja čitaoničkoga društva državna situacija je bitno drugačija od okruženja. Mada još uvijek međunarodno formalno nepriznata, Crna Gora već dugo ima svoju vlast i vodi intenzivnu borbu za državnu samostalnost i oslobađanje zauzetih krajeva. U takvim uslovima, na poslovima koje je za državne i društvene potrebe trebalo da obavlja čitaoničko društvo, mnogo bi adekvatnije i učinkovitije bilo da se angažovala neka upravo osnovana državna ustanova.

⁴¹ Luka I Milunović, „Čitaonička društva u kulturnome miljeu Knjaževine Crne Gore“, „Matica“, XVIII/2017, br. 70, str. 359-395. Idem, „Crnogorsko glumište : Od 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata“, Cetinje – Podgorica, 2017, str. 63-117. Ovde upućujemo na tamo utvrđene zaključke. Idem, „Teatar u kulturnom i javnom životu Crne Gore na razmeđu 19. i 20. stoljeća“ (referat na naučnome skupu: „Nikola I Petrović u društvenome životu Crne Gore i Balkana“) Poseban otisak iz: „Istorijski zapisi“ LXXXIII/2010, br. 4, str. 191-213.

Članovi osnivači čitaoničkoga društva su najznačajnije ličnosti u državi na čelu sa vladarom, knjazom Nikolom I. Tako je već na početku rada došlo do određene protivrječnosti: privatno društvo treba da obavlja državne poslove u kulturi, a da angažovane ličnosti, državni funkcioneri, svoje obaveze prema razvoju kulture ne realizuju kao upošljeni profesionalci, sa visokih pozicija koje pokrivaju u okviru državnih resora, nego amaterski, kao članovi volonteri u okviru privatnoga društva.

Pri ovakvoj poziciji organizacije, te uz to imajući na umu uticaje koje će ostvarivati slična i druga društva u inostranstvu djelujući sa pozicija svojih neposrednih potreba i interesa, bilo je i za očekivati da se nijesu mogli sasvim jasno uočiti specifični interesi i potrebe Crne Gore, utvrditi konkretni ciljevi i pronaći najadekvatniji putevi ka njihovome ostvarivanju. Pogled na domaće potrebe morao je biti zamagljen stvaranjem obaveze da se prije svega treba baviti nekim višim, širim, nikada potpuno definisanim ciljevima. Kada uz ovo dodamo veoma nizak stepen obrazovanja širega domaćega kadrovskoga potencijala, što je otvaralo prostor i potrebu za znatno angažovanje inozemaca, te uz to golemu opterećenost najvećega broja stanovništva stalnom potrebom da obezbijedi makar elementarne uslove za golu egzistenciju, tada za pitanja iz oblasti koje se najdirektnije ne tiču osnovnih porodičnih prilika ne ostaje baš mnogo vremena i neposredne zainteresovanosti.

Privatno društvo kao funkcionalni oblik koji umjesto državnih institucija treba da zadovoljava kulturne potrebe društva možda se donekle može razumijeti u Crnoj Gori do Berlinskoga kongresa, i to samo kao inicijalno, ili prelazno rješenje koje treba da najavi i utre put formiranju državnih institucija. Međutim, državna vlast funkcionisanje čitaoničkih društava, kao supstituta institucija u praksi, nije doživljavala kao privremeno rješenje. Naprotiv, tokom čitavoga trajanja suverene crnogorske države, kako se nije mijenjao karakter vlasti, tako se nije mijenjao odnos

prema čitaoničkim društvima. Tako će dualizam (protivvrječnost) u formalno pravnoj poziciji: *privatno društvo – državna institucija* ostati kod čitaoničkih društava trajna karakteristika do Prvoga svjetskoga rata. Videćemo da čak i određene inicijative i konkretna nastojanja navlaštito u Prijestonici do kraja 19. stoljeća na formiranju nešto drugačijega oblika organizovanja u kulturi neće moći da budu uopšte, ili potpuno realizovana. Ovđe treba naglasiti da formiranje čitaoničkoga, ili bilo kojega drugog privatnoga društva ne vidimo kao ma kakav problem. Naprotiv! Smatramo da formiranje privatnih društva u kulturi i drugim oblastima može biti od ne male koristi. Kada je značaj oblika društava o kojemu govorimo u pitanju, pored niza kulturnih pregnuća i realizovanih programa raznim povodima, treba istaći i funkcionisanje čitaonica kao mjesta susreta i prijatne zabave, ali i pružene mogućnosti da se članstvo upozna sa ponekada relativno ne malim brojem naslova strane periodike⁴² i jednoga broja monografskih publikacija.

Problemi nastaju kada se od čitaoničkoga kao privatnoga društva očekuje (kada se stavlja u poziciju i to na duži rok) da u oblasti kulture obavlja poslove umjesto državnih institucija. Nije, dakle, problem u privatnim društvima i institucijama, problemi nastaju kada ova dva oblika u praksi mijenjaju poziciju i djelovanje. Privatno društvo djelujući na volonterskim osnovama, naravno, ne može, niti je za očekivati da može, obavljati poslove i zadatke profesionalne državne institucije, ni po obimu, ni po kvalitetu.

⁴² U telegramu Ministarstvu unutrašnjih djela o formiranju Čitaoničkoga društva u Baru 1881. godine taksativno se navode 17 naslova periodike koji će se nabavljati. Na redovnoj skupštini 1882. godine u izvještaju o prvoj godini rada Društvo podgoričke čitaonice ističe da je Čitaonica primala 15 naslova periodike od kojih su tri bila na njemačkome, ruskome i turskome jeziku. Luka I. Milunović, „Kulturne prilike i pozorišni život u Podgorici (1879-1892)“, *Matica*, XVII/2016, br. 65, str. 417-463.

Poslije Berlinskoga kongresa, Društvo cetinjske čitaonice je, kako će javiti *Glas Crnogorca*, obnovilo rad (reosnovano) u srijedu, 7/19. marta 1879. godine. Na prvoj redovnoj skupštini društva koja je održana u nedjelju, 13. maja iste godine, za predsjednika društva je izabran Jovan Pavlović, koji će nedugo zatim postati upravitelj, pa ministar prosvjete i crkvenih poslova u Knjaževini Crnoj Gori. Izbor visokih državnih dužnosnika na rukovodeća mjesta i organe čitaoničkih društava biće stalna praksa, što na najdirektniji način ukazuje na odnos vlasti i tih organizacija. Nerijetko će rukovodeće mjesto, ili uočljiva aktivnost, u čitaoničkome društvu biti preduslov ili najava napredovanja u državnoj hijerarhiji. Samo sobom se u to vrijeme razumljelo da iole važnija kadrovska rješenja ne mogu biti realizovana bez mišljenja sa *najvišega mjesta*. Kadrovska politika inaugurisana pri obnovi rada Društva cetinjske čitaonice ponovljana je i tokom formiranja ovakvih organizacija u drugim sredinama (Nikšić, Podgorica, Bar 1881) ovđe, naravno posmatrajući sa lokalnoga nivoa.

Sa pozicija države čitaonička društva je oficijelno pratilo Ministarstvo unutrašnjih poslova (prijava osnivanja i saglasnost na najviši opšti akt i svaku njegovu promjenu), a ne kako bi se očekivalo ministarstvo u čijoj su nadležnosti bila pitanja iz oblasti kulture. Pored toga što nijesu imala unaprijed oficijeno definisanu vezu sa ministarstvom koje prati oblast u kojoj djeluju, čitaonička društva su uvijek formirana kao lokalna, bez bilo kakve međusobne unaprijed uređene povezanosti. Međutim, u praksi, čitaonička društva su uvijek nastojala da sadržajem programa, povodima za njihovo organizovanje i datumima nastupa, prate ono što se dešava u Prijestonici. Povodi za realizovanje programa čitaoničkih društva, s obzirom na njihovu poziciju, su najčešće (rekli bi čak skoro obavezno) bili državni praznici, koji su opet uglavnom bili vezani za vladajuća i članove dinastije. Kako će tim danima tokom posmatranoga

perioda, sa jedne strane, možemo reći redovno biti realizovani razni oblici kulturnih programa, a predstavljaju i određenu ilustraciju društvenih prilika, sa druge strane, zaslužuje da ih ovđe navedemo.

Prema dokumentu *Godišnje Svečanosti* iz 1879. godine koji se čuva u Državnome arhivu, kao državni praznici u Crnoj Gori su proslavljani: „ 1. Prvi dan od godine. 2. Rođen Dan Nj: Visočanstva Knjaginje 22 aprila. 3. Spasov – Dan uspomene bitke na Grahovcu. 4 Petrov – Dan 29 junija. 5. Nikol - Dan 6 Dekembra. 6. Nasljednikov – Dan 17 Dekembra. 7. Uspomena Poč: K. Danila 1 avgusta....“

U narednim tačkama istoga dokumenta utvrđuje se način ponašanja pri proslavi: „...8. Svi Činovnici, u višeimenovate dane moraju biti u uniformi. 9. Pucanje Topova u više imenovate dane mora biti, izuzimajući Spasov – dan, i uspomene Poč: K. Danila 10. Luminacija u oči ovih obilježeni Svetkovina mora biti, izuzimajući uspomene Poč: K. Danila.“⁴³ Pored državnih praznika i redovnih oficijelnih *svečanih dana* čitaonička društva će se javljati svojim programima uvijek kada je što vezano za knjaza Nikolu I ili, doduše, rjeđe, za članove dinastije, te pored toga i na inicijativu, ili u skladu sa interesima vlasti, obično kada je trebalo posvetiti pažnju nekoj zapaženoj ličnosti najčešće iz inostranstva, ili značajnijemu događaju.

Tendencije u egzistenciji čitaoničkih društva tokom osamdesetih godina 19. stoljeća možda najbolje ilustruje djelovanje Društva cetinjska čitaonica. Krupni zamah aktivnosti

⁴³ Prilog „Državne svetkovine“ biće redovno objavljivao u *Državnome kalendaru* od početka izlaženja ove publikacije 1907. godine. Pored pomenutih na spisku u *Državnome kalendaru* se nalaze: rođendan knjaza Nikole I, dan vjenčana vladajućega para, rođendan Prijestolonasljednika, te imendan i rođendan njegove supruge Milice Jute. U pomenutoj publikaciji posebno su navedeni i „Praznični dani“. Videti: *Državni kalendar Knjaževine Crne Gore za prostu 1907. godinu*, Cetinje, 1907, str. 3 i 4.

koji se najbolje ogledao u formiranju i djelovanju pozorišnoga društva, početak redovnoga pozorišnoga života, te najznačajanije – izgradnji Zetskoga doma, prvoga zdanja namijenjenoga za potrebe kulture i javnoga života u Prijestonici, zatim, pokretanje inicijativa za osnivanje muzeja i biblioteke i pokretanje štamparsko-izdavačke djelatnosti, te osnivanje poluprofesionalne organizacije... bili su jasni pokazatelji uočenih potreba i ciljeva ka kojima treba ići. Neophodno je ovđe odmah istaći namjeru da se, makar deklarativno, Zetski dom gradi dobrovoljnim priložima stanovništva, a ne sredstvima iz državnoga budžeta. Međutim, zbog pritiska svakodnevnih prilika u zemlji i pored zaista velikoga odziva stanovništva u donatorskoj akciji, ekonomska snaga (visina individualnih priloga) će učiniti da se Zetski dom gradi neočekivano sporo. Zdanje je još nedovršeno useljeno krajem 1888. godine uz predstavu pozorišnoga društva Cetinjske čitaonice, posljednju prikazanu u kadrovskome sastavu predstavljača kakvim je, četiri godine ranije, započet redovni pozorišni život u Crnoj Gori.⁴⁴

Tokom osamdesetih godina 19. stoljeća čitaonička društva su bila jedine organizacije te vrste, koje su djelovale u kulturnome prostoru Crne Gore. Već od kraja osamdesetih godina ošetrije će početi da slabi intenzitet programskoga djelovanja kao i zainteresovanosti članstva za rad čitaoničkih društava. Ova društva, međutim, nikada neće biti formalno ugašena. Poslije određenoga perioda pasivizacije u pojedinim sredinama ponovo bi se nekim povodima javljala sa najavom aktivnosti.⁴⁵

⁴⁴ O tome šire: Luka I. Milunović, „O početku kulturne misije Zetskoga doma“, *Matica*, XIX/2018, br. 74, str. 461-493.

⁴⁵ Poslije pauze u radu, uprava čitaonice u Baru piše 13. januara 1892. godine Ministarstvu unutrašnjih djela: „Društvo novo-ustanovljene Čitaonice Barske umoljava To Visoko Ministarstvo, da izvoli odobriti i potvrditi ovdje priloženi ‘Ustav’ Društva Čitaonoce Barske.“ (DACG, MUD-1892. fas. 84, br. 1090/8).

Preciznije rečeno, posmatrajući život čitaoničkih društva u Crnoj Gori tokom posljednje decenije 19. i prve 20. stoljeća, možemo govoriti o dvije suprotne tendencije. Sa jedne strane, uočava se da opada intenzitet rada i prisustva u javnome životu čitaoničkih društava u većim gradovima,⁴⁶ dok se, sa druge strane, u isto vrijeme javljaju (osnivaju) nova čitaonička društva u manjim mjestima i selima.⁴⁷

Pored jasno uočenih ciljeva i pokazivanja, s vremena na vrijeme, ozbiljnih namjera za njihovo ostvarivanje, bjelodano će se pokazati da amaterskim i volonterskim angažmanom, čak i

⁴⁶ Društvo cetinjska čitaonica 1. XII 1900. godine putem štampanoga pisma-obrasca obavještava članove koji nijesu izmirili članarinu da odedreni iznos moraju položiti do 15. decembra i naglašava: „Ne položite li do određena dana gubite, na osnovu rješenja iste skupštine, pravo na dalje članstvo u društvu; a naplata dužne sume tražiće se od Vas sudskim putem.“ (DACG, Arhiva I. Hajdukovića, fas I, om: 1900, br. 23). Društvo će i javno, preko štampe, pozivati (opominjati) članove kako bi izvršili svoje obaveze (platili članarinu). Videti: *Glas Crnogorca*, 1903, br. 50, str. 3.

⁴⁷ Pored Nikšića, Bara i Podgorice tokom osamdesetih godina 19. stoljeća u Crnoj Gori se osnovaju čitaonička društva u Ulcinju (1884), Grahovu (1885), Virpazaru (1886), Rijeci Crnojevića (1886) i Danilovgradu (1889). U 1909. godini, prema dokumentu „zna se da postoje“ čitaonice: na Cetinju, Velimlju, Boanu, Šavniku, Ždrebaoniku, Grahovu, Viluse, kao i u: Žabljaku, Podgorici, Duklji, Baru, Kolašinu, Manastiru Morači i Ljubotinju. Do kraja prve decenije 20. stoljeća, u literaturi se pominju čitaonice i čitaonička društva: Andrijevića (1892), Bajice (1898). U prvoj deceniji 20. stoljeća pominju se i čitaonice: Banjsko-Vučedolska (1903), Podgor (1904), Oputne Rudine (1905), Lijeva Rijeka (1906), te Berane, Trešnjevo i Bare Šumanovića (1907). Videti: (Dr Đoko D. Pejović, *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852-1916*, Cetinje, 1971, str. 210-220; dr Dušan J. Martinović, *Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD „Njegoš“ - Cetinje*, Podgorica, 2006, str. 51-53; Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica 2017, str. 67.

kada su neposredni nosioci profesori, visoki državni činovnici i rođaci vladaoca, nije moguće na duži rok ostvarivati kulturnu produkciju u potrebnoj dinamici, obimu i kvalitetu. Sasvim jasnu sliku stanja do kojega će stići Društvo cetinjska čitaonica stičemo prateći konstatacije koje njegov predsjednik iznosi u dopisu ministru finansija i građevina 8. jula 1908. godine. Predsjednik kaže da je izabrana uprava Cetinjske čitaonice „...uložila sav trud, sve svoje znanje da je održi, upravo da je vaskrsne iz mrtvih...” pa se obraća svima za pomoć jer: „Prilike Cetinjske čitaonice, te jedine Kulturno-Prosvjetne ustanove u našoj ponosnoj Prijestonici, koja postoji više od 30 godina, usljed slabog interesovanja i nepoklanjanja gotovo nikakve pažnje sa strane našeg građanstva pomenutoj toliko korisnoj ustanovi, takve su, da je njoj zagrožen opstanak, pošto nije u stanju da nabavi sredstva radi podmirjenja nekih najneophodnijih potreba.”⁴⁸ Slične ocjene o prilikama u čitaoničkim društvima većih mjesta u Crnoj Gori srijetamo i u štampi.⁴⁹

Monopolski položaj čitaoničkih društva u kulturnome prostoru Crne Gore biće prekinut formiranjem Pjevačkoga društva „Branko“ u Podgorici 1892. godine.

1.1.1. Osvrt na sudbinu dva srodna društva

Govoreći o čitaoničkim društvima ukazali smo i na osnovne zajedničke karakteristike egzistencije i drugih oblika organizovanja privatnih lica (društava) pa ćemo, prije nego što o pomenutim učinimo nekoliko napomena, sasvim se kratko osvrnuti i

⁴⁸ DACG, MF-1908, fas. 304, br. 812.

⁴⁹ „... dok se te čitaonice osnivaju u raznim plemenskim središtima u unutrašnjosti, dotle u nekim glavnijim varošima čitaonice se skoro sa svim zanemaruju i postoje samo po imenima...” Anonim, „Čitaonice u nas“, *Domaći list*, I/1912, br. 14, str. 112.

na dva društva, koja iako se po odrednicama u nazivu ne bi mogla potpuno svrstati u već navedene grupe, svakako pripadaju sferi kulture. Radi se o (a) Društvu *Gorski vijenac* i (b) Društvu *Zetskoga doma*. Sudbine ova dva društva držimo vrlo interesantnim jer svako iz svoga, specifičnoga ugla jasnije osvjetljava stanje i odnose u kulturi, ali i uopšte društvu Knjaževine Crne Gore.

(a) Kao plod izraženoga entuzijazna navlaštito domaćih intelektualaca i određenoga nezadovoljstva tekućim radom i djelovanjem u kulturi, na Cetinju je početkom 1894. godine osnovano Društvo *Gorski vijenac*.⁵⁰ Odmah po osnivanju Društvo je pokazalo namjeru da se angažuje i javno nastupa sa mnogo širom programskom lepezom i redovnije nego što je to bio slučaj sa već postojećim. Pokrenute su aktivnosti na afirmaciji sporta (gimnastika, mačevanje) osnovan hor, i što je naročito važno istaći, izabrana redakcija, koja je počela objavljivati glasilo: *Luča : Književni list Društva 'Gorski vijenac'* (Cetinje, 1895-1900). Nije se, međutim, dugo izdržalo. Društvo *Gorski vijenac* je već krajem 1897. godine, kako je javnosti objašnjeno, „ekonomski ujedinjeno“ sa Društvom cetinjska čitaonica. Od tada pa do kraja postojanja Društva *Gorski vijenac* ove dvije organizacije će u svim prilikama nastupati kao objedinjene. Osnaženo je u stvari posustalo čitaoničko društvo, dok će Društvo *Gorski vijenac* izgubivši potpuni subjektivitet početi polako da kolabira, da bi već prvih godina 20. stoljeća i formalno prestalo da postoji. Tendenciju će najbolje pokazati pokretana glasila. Poslije prestanka izlaženja *Luče*, 1900. godine, kao

⁵⁰ O društvu videti: „Dušan J. Martinović, *Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD 'Njegoš' – Cetinje*, Podgorica, 2006, str. 95-101. Priprema za osnivanje, samo osnivanje, egzistencija, rad, djelovanje i naročito odnos državne vlasti prema Društvu *Gorski vijenac*, kao veoma indikativni pokazatelj opštih kretanja u crnogorskome društvu na razmeđu 19. i 20. stoljeća zaslužuje dalja istraživanja i širu analizu.

organ, sada oba društava, pokrenut je 1901. godine *Književni list*, koji će usahnuti već naredne 1902. godine. Dvije godine kasnije, umjesto da obilježi deceniju rada i djelovanja, Društvo *Gorski vijenac* će i formalno potpuno prestati da postoji.

(b) Sliku odnosa kretanja u kulturi Knjaževine Crne Gore sa posebne strane dopunjava i sudbina Društva *Zetskoga doma*.⁵¹ Radi se društvu koje nikada nije formirano, a o kojemu govorimo na osnovu sačuvanoga najvećega opšteg akta (dvije vrezije *Pravila* u rukopisu). Upravo sa toga aspekta, iz optike činjenice neosnivanja ovoga društva, čini se da jasnije vidimo tendencije kretanja u kulturnome, ali i društvenome ambijentu Crne Gore. Prema *Pravilima* pisanima rukom Jovana Pavlovića, aktuelnoga ministra prosvjete, koja su nastajala 1888/91. godine najvjerojatnije odmah po, ili možda pred samo useljenje istoimene kuće kulture na Cetinju, Društvo *Zetskoga doma* je trebalo da ima nekoliko veoma značajnih razlika u odnosu na postojeće slične organizacije. Ističemo značajne razlike za koje držimo su mogle biti izvor otpora osnivanju društva.

Društvo *Zetskoga doma* je trebalo da ima, što je neuobičajeno do tada, veoma širok spektar djelatnost u kulturi i obrazovanju, da svojom djelatnošću pokriva čitavu teritoriju države, da ima 5 stalno upošljenih lica koja bi pokrivala najodgovornije pozicije, te da, pored uobičajenih izvora, bude finansirano (plate zapošljenima) i direktno hijerarhijski povezano sa Ministarstvom prosvjete i crkvenih poslova. Jednom riječju, ovaj oblik organizovanja je očigledno bio zamišljen kao prelazni oblik od privatnih društva ka državnim institucijama kulture. Traženje odgovora na pitanje ko

⁵¹ Na pravila ovoga društva u više prilika smo skretali pažnju. Viđeti naročito: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006, str. 307–322, uz komentar arhivskih karakteristika dokumenta i sasvim sažete osnovne napomene (Ibidem, str. 151–153); Idem, „O prilikama u kulturi Knjaževine Crne Gore s kraja 19. i početka 20. stoljeća“, u: *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018, str. 18–22.

su i zbog čega sve nosioci otpora da se ovako zamišljeno društvo (organizacija-ustanova) formira i počne da radi, daleko prevazilazi ovđe prihvaćene okvire razmatranja. Bilo kako bilo, ali Crna Gora je neformiranjem Društvu *Zetskoga doma* spriječena da pred ulazak u novo, 20. stoljeće napravi ozbiljne iskorake prije svega, ali ne samo, u oblasti kulture.

1.2. *Pjevačka (muzička) društva*

Inicijativom mladeži podgoričke, kako se to uobičavalo pisati u štampi, 2. februara 1892. godine osnovano je Pjevačko društvo „Branko“, prva, aktima uređena, samostalna, organizacija građana ovakve vrste u Knjaževini Crnoj Gori.⁵² Kada je Podgorica u pitanju treba napomenuti da se pored Društva „Branko“ tokom 1897. godine (nastupi u aprilu na Cetinju i maju u Podgorici – Kruševac) pominje i djelovanje, mnogo manje poznatoga, pjevačkoga društva koje se u dokumentima imenuje kao *tursko*, a ima 32 člana.

Oblik organizovanja građana, privatnih društava, sa nazivom *pjevačka*, javiće se poslije Podgorice i drugim mjestima Crne Gore. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Knjaževini Crnoj Gori se osnivaju i javljaju nastupima u javnosti (pominjemo aktivnija, odnosno prisutnija u izvorima) pjevačka društva u: Nikšiću („Onogošt“, 1898) Ulcinju (1899) te u prvoj deceniji 20. stoljeća: Cetinje („Njogoš“, 1907), Danilovgrad („Jedinstvo“, 1908), Bar („Bratimstvo“, 1910), Kolašin („Bjelasica“) naravno i drugdje.⁵³

⁵² Iskorišteno je prisustvo Františka Vimera, muzički obrazovanoga Čeha, koji je kao kapelnik nekoliko godina u Podgorici pripremao Crnogorsku vojnu muziku.

⁵³ Kada govorimo o organizovanju, te šire gledano djelovanju i uticajima pjevačkih društava svakako teba imati na umu i ona formirana u gradovima i mjestima koja u periodu našega posmatranja nijesu bila u okviru Knjaževine

Govoreći o oblicima udruživanja građana već smo ukazali na opšte statusne karakteristike, koje će imati i pjevačka društva. Zadržali bismo se zato sasvim kratko na uočljivim razlikama. Pjevačka društva su nastajala uglavnom bez direktne inicijative sa raznih nivoa državne vlasti, ili *sa najvišega mjesta*. Osnivanje bi obično pokrenuli članovi čitaoničkih društava nezadovoljni okoštanim ustrojem i posustajanjem u radu ovih organizacija, te muzički nadareni i zainteresovani predstavnici, već krajem 19. stoljeća, uočljivo rastućega zanatlijsko-trgovačkoga sloja stanovništva. Kao što je, s obzirom na socijalni sastav stanovnika i bilo za očekivati, ovakva privatna društva su se javila u Podgorici i Nikšiću, kao i drugim, privredno nešto razvijenim sredinama.

Osnivači i gro čalnstva će učiniti da, u odnosu na čitaonička, pjevačka društva imaju drugačiji socijalni sastav i senzibilitet, što će se moći konstatovati već u opštim aktima, napisima u štampi o formiranju, te kasnije tokom samoga djelovanja. Lijepu ilustraciju nalazimo u *Glasi Crnogorca* iz 1895. godine, đe se o nastajanju Pjevačkoga društva „Branko“, ali i socijalnoj atmosferi uopšte u Podgorici pod kraj 19. stoljeća, kaže: „Podgorička pjevačka družina, kao što se naprijed veli, ponikla je iz kruga mladeži podgoričke – većinom siromašnih radenika, koji cijeloga dana iglom kroz platno probada ili koji čekićem i drugim alatima vaz dugi dan radi i bije da bi samo nasušni hljeb zaraditi mogao; ovako sastavljena družina iz siromašnih radenika je li imala sredstava da se za namijenjenu cijelj potpuno organizuje? Ne, nije imala, sredstva su bila veoma mala i ništavna, ali požrtvovanje veliko neocijenjeno, onaj siromašni radenik od svojih usta odvajao je, ostajao više puta i gladan a nije požalio

Crne Gore, ili su nešto kasnije formirana: Pljevlja („Bratstvo“), Kotor („Jedinstvo“) i drugim mjestima Boke, ... Videti: Dušan J. Martinović, „Pjevačka društva Crne Gore sa posebnim osvrtom na KUD *Njegoš* - Cetinje“, Podgorica, 2006, str. 9–33.

da na oltar ove ustanove priloži koju sumicu, što je sa ponosom činio.“⁵⁴

Pružamo čitaocu na uvid nešto duži citat, jer držimo da, neposredno uz naša zapažanja, lijepo ilustruje i opštu društvenu atmosferu na razmeđu 19. i 20. stoljeća makar u većim mjestima Knjaževine Crne Gore. Pjevačka društva će vrlo brzo po osnivanju nastojati i uspijevati da postanu mnogo prisutnija od čitaoničkih, ne samo u kulturnome životu svojih sredina. Kao ranije čitaonička i pjevačka društva će u svome okviru organizovati kao sekcije pozorišne družine i druge oblike scenskoga izraza. Pišući o pjevačkome društvu u Nikšiću, Veljko Šakotić će meritorno konstatovati: „Istovremeno sa horom počinje aktivnost i pozorišna sekcija ‘Zahumlja’. Ona je, u stvari, pored nekoliko članova hora, okupila najmlađu generaciju Pozorišnoga društva, koje je tiho likvidirano kao sekcija Čitaonice, a njegovi članovi se uključiše u novosnovano ‘Zahumlje’...”⁵⁵

Čim umjetnički i organizaciono ojačaju, pjevačka društva naba-
vljaju muzičke instrumente i formiraju muzičke instrumentalne
sastave koji prate nastupe drugih sekcija, ili u određenim prilika-
ma nastupaju samostalno.⁵⁶ Saradnja sa čitaoničim društvima nije
bila uvijek uniformna. Bilo je i sukoba oko raznih pitanja, poneđe
čak i ozbiljnijih, ali i mnogo više zajedničkih nastupa. Obično bi
neku inicijativu i nastojanje čitaoničkih, svojim programima

⁵⁴ Š. , „Podgorica“, *Glas Crnogorca*, XXIV/1895, br. 11, str. 1. U stručnoj literaturi Š. se dešifruje kao: Simo Šobajić.

⁵⁵ Veljko Šakotić, *Nikšić u Knjaževini (Kraljevini) Crnoj Gori*, Nikšić, 1996, str. 280.

⁵⁶ Muzička (instrumentalna) društva će se osnivati i kao samostalna. „Barskom muzičkom udruženju“ (18 svirača) pravila su potvrđena 20. jula 1911. godine. U dopisu o nabavci instrumenta od 7. IV 1912. godine stoji: „ovdašnja omladina osnovala je *Prvu narodnu muziku u Baru*“, koja je: „pod visokim Pokroviteljstvom Nj. Kr. Visočanstva Prijestolonašljednice Knjeginje Milice“.

podržalo pjevačko društvo. Za ilustraciju saradnje društva koja djeluju u oblasti kulture u jednoj sredini pomenućemo priredbu koja je u Zetskome domu organizovana u povodu dvadesetogodišnjice rada glumca i reditelja Mana Maša Petovića. U najavi, uz ocjenu kolažnoga programa da je jedinstven, posebno je istaknuto: „Na ovoj predstavi učestvovaće sva cetinjska društva...”⁵⁷

Posmatrajući sa aspekta obima produkcije i odnosa publike prisustvo pjevačkih društva u javnome životu Crne Gore bilo je znatno. Treba, međutim, reći da se u realizovanim aktivnostima, kako kod izvođača, tako i publike uz određeni kvalitet i edukativnu funkciju, ipak da uočiti prevashodna okrenutost socijalnim komponentama, druženju i zabavi. Aktivnost pjevačkih i muzičkih društava kroz intenzivno prisustvo u javnome i društvenome životu zanatno potencira značaj socijalnoga sloja kojemu pripada veći dio njihovih članova. Konačno, polazeći od statusa, načina organizovanja i djelovanja u skladu sa aktuelnim prilikama, pjevačka i muzička društva i pored znatnoga vidnoga mjesta u kulturne miljeu i učešću u formiranju društvene klime nije su mogla biti nosioci konstituisanja, ili realizovanja šire politike razvoja u oblastima gdje su bili angažovani i djelovali.

1.3. Pozorišno društvo

U Knajževini Crnoj Gori je bilo vidno prisustvo više amaterskih grupa sa nazivom *pozorišno* ili *diletantsko društvo*, ali čak i ona vrlo aktivna nijesu bila konstituisana i funkcionisala kao uređene samostalne organizacije, nego uvijek u okviru (odsjek, sekcija...) nekoga već ranije formiranoga društva. Bilo je i nekoliko slučajeva da gupe glumaca diletanata samostalno daju, načešće jednu ili dvije predstave (recimo na Cetinju 1873/74, pa

⁵⁷ „Petrovićevo veče“, *Glas Crnogorca*, XXXIX/1910, br. 57, str. 3. Sa druge strane, poznat je sukob u Podgorici iz 1898. godine kada je na čelu Pjevačkoga društva „Branko“ bio S. Lukačević.

1896. i 1909. godine) ali se uvijek radilo o *ad hoc* okupljenoj grupi, a ne o aktima uređenoj organizaciji. Prvo, koliko je nama poznato i jedino, pozorišno društvo koje je osnovano i djelovalo kao uređena samostalna organizacija u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata je „I-vo Diletantsko pozorišno Društvo u Podgorici“.⁵⁸ Otuda i jednina u naslovu ovoga odjeljka.

Pozorišno društvo u Podgorici je osnovano krajem 1910. godine i prvu predstavu prikazalo 6. januara 1911. godine. O osnivanju će u tekućoj periodici ostati zapis: „...okupilo se nekoliko podgoričke omladine sa nekoliko mlađe intelegencije, da osnuje ‘Diletantsko pozorišno društvo’. Pokušaj i prvi korak toj svrhi prošao je dobro.“⁵⁹ Odmah po konstituisanju ova organizacija će otpočeti saradnju sa režiserima i glumcima iz državnoga pozorišta, zatim je na duži rok angažovala profesionalne glumce (reditelj, umjetnički direktor) iz okruženja, da bi tako nastavila život na praktično poluprofesionalnim osnovama. Zbog ukupnih prilika koje će zahvatiti zemlju u drugoj deceniji 20. stoljeća ovo pozorišno društvo nije uspjelo da ostvari rezultate koje je najavilo prvim uspjesima, za koje je pokazalo da ima potencijala i bilo organizaciono pripremljeno. Zasluži ipak ukazati na nekoliko momenata koje držimo za značajne kada govorimo o pravcima organizovanja aktera i kretanjima u kulturi Crne Gore.

Pored toga što možemo reći da u Knjaževini Crnoj Gori pozorišna, odnosno šire gledano scenska djelatnost, može nositi epitet dominantnoga oblika javnoga kulturnoga izraza, te da je u toj oblasti djelovao ne mali broj društava, ova oblast dobija samostalno konstituisano privatno društvo tek osnivanjem „I-voga Diletantskoga pozorišnoga Društva“. Formirano nakon osnivanja profesionalnoga državnoga pozorišta, Društvo odmah sara-

⁵⁸ Videti šire: Luka I. Milunović, „Prvo pozorišno društvo u Podgorici“, *Matica*, XVII/2016 (ljetno), br. 66, str. 309-355.

⁵⁹ -S.-, „Diletantsko pozorište u Podgorici“, *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 4, str. 3.

đuje sa glumcima iz te kuće, te ubrzo zatim trajnim angažovanjem profesionalnih glumaca pokazuje da se podizanje kvaliteta produkcije, što publika i očekuje, može ostvariti tek profesionalnim radom i institucionalizacijom organizacije. Forimiranje samostalnoga pozorišnoga društva u Podgorici i pokazano nastojanje da rad ne zasniva isključivo na amatersko-diletantskim osnovama možemo posmatrati i kao posljedicu uticaja postojanja državne institucije, nedavno osnovanoga profesionalnoga pozorišta na Cetinju.

Pojavu i iskustva „I-voga Diletantskoga pozorišnoga Društva u Podgorici“ potrebno je uvijek uzimati u obzir u okviru razmatranja kulturnih prilika u Crnoj Gori, zato što je svojim nastankom i načinom rada jasno ukazalo na značaj i potrebu podizanja kvaliteta produkcije, sa onoga nivoa koji može pružiti amatersko djelovanje, na nivo koji mogu doseći samo ustanove sa angažovanim profesionalnim kadrom.

1.4. Zanatlijska i radnička društva

Pomjeranja u socijalnoj strukturi stanovništva, prije svega u većim naseljima, očitovaće se i u karakteru i ciljevima osnovanih organizovanih oblika djelovanja privatnih društava. Poslije pjevačkih, pojaviće se zanatlijska, a zatim i radnička društva koja, kako svojim nazivom, tako i zadacima definisanim u opštim aktima, jasno ukazuju na osnovni pravac svojih interesovanja i angažovanja. Ova društva će se truditi da budu prisutna u javnosti i preko kulturne sfere, pa će u tome pravcu kao svoje sekcije, ili odsijeke formirati: horove, instrumentalne zborove, ili pozorišna društva.

Na Cetinju, poslije formiranja Zantlijskoga pjevačkoga i tamburaškoga društva,⁶⁰ u skladu sa zakonom, 26. II 1904. godine,

⁶⁰ Godinu dana ranije na Cetinju je formiran fond i *Društvo za pomaganje zanata i trgovine u Crnoj Gori* koje će takođe povremeno organizovati

uz propratni dopis⁶¹ poslata su Pravila na ovjeru Ministarstvu unutrašnjih djela. Pravila svojeručno potpisuju članovi privremene uprave u kojoj su, pored Alekse Martinovića, sekretara u Ministarstvu inostranih djela, bili još i: predsjednik, Dragomir P. Stošić, stolarski majstor, Jovo Nestorović, knjigovezac, Ilija S. Ivković, pitur, Andrija Đ. Avramović, pitur i Jefto Jeverica, obučar. Prve godine rada Društvo će intenzivno nastupati u ugostiteljskim objektima, a tek naredne godine, poslije godišnje skupštine i izbora uprave sa ličnostima na višim pozicijama u državnoj hijerarhiji (predsjednik Dušan Gregović) i u Zetskome domu, će uz muzičke koncerte davati i pozorišne predstave. No, i pored uspješnih nastupa društvo ubrzo zapada u materijalnu oskudicu. Pišući u aprilu 1906. godine o jednome od nastupa, *Glas Crnogorca* poziva građanstvo da prema Društvu pokaže: „ne samo platonsku pažnju nego i materijalnu pomoć“. U oktobru iste godine novosadski *Branik* na naslovnoj strani donosi širi prilog sa Cetinja u kome autor na neposredan način karakteriše kuturnu atmosferu, tešku situaciju sa ovim Društvom i uz kritičke osvrte ukazuje na uzroke. Za nastale teškoće Društva autor priloga nalazi za najvažnija dva razloga. Prvi je da: „Naša omladina nije ponesena za pjevanjem, kao u drugijem u tome sretnijim varošima i krajevima;...“, dok je drugi razlog, za ocjenu ukupne društvene klime interesantniji: „Naša omladina, a naročito naši mladi činovnici drže, da, kad društvo nosi ime zanatlijsko, nije od potrebe, da i oni u njemu učestvuju.“⁶²

kulturne programe, ali uglavnom u svrhu prikupljanja sredstava za osnovne ciljeve svoga rada.

⁶¹ Na poledini dopisa zabilježen je komentar u ministarstvu: „Neka ovo pažljivo pročita g. sekretar Vrčević kako će mi moć poslje kazati imali što nebi odgovaralo cijeli kojoj se ide.“ Sekretar je Stevo V. Vrčević koji je obavljao i cenzorske poslove.

⁶² Autor kritički nastavlja: „Našoj se omladini čini poniženje, udružiti se u pjevanju s poštenijem zanatlijama, koji u takvijem društvima, a u drugijem

Krajem maja 1907. godine Zanatlijsko pjevačko i tamburaško društvo donosi odluku da se transformiše u radničko, što je kroz proces donošenja novih opštih akata konačno sprovedeno na skupštini sredinom oktobra mjeseca. Skrenućemo pažnju na radničko društvo na Cetinju kao veoma interesantno sa aspekta angažovanja u kuturnoj sferi. Radničko društvo će u krajem prve decenije 20. stoljeća razviti veoma aktivnu tamburašku i naročito dramsku sekciju, da bi se dalje intenzivno uključilo u aktivnosti oko formiranja institucije – državnoga profesionalnoga pozorišta. Dramski odsjek Radničkoga društva će u oktobru 1909. godine angažovati dva profesionalna glumca (braćni par Petrović) i do početka formiranja državnoga teatra nastupati na poluprofesionalnim osnovama kao *Narodno pozorište radničkoga društva*, što će objektivno biti prethodnica i direktna najava osnivanja državne pozorišne institucije.

Po osnivanju državnoga profesionalnoga pozorišta Radničko društvo će u izvještaju o radu, podnijetom na godišnjoj skupštini konstatovati da se pretjerano angažovalo u sferi kulture (hor, orkestar, pozorište) te da zbog toga nije dovoljno pažnje i sredstava posvetilo osnovnom cilju: „Po tome je jasno bilo, da je Radničko Društvo bilo promašilo svoju pravu svrhu, jer mjesto da se nađe na pravoj pomoći članu društva, ničim neosiguranom radničkom staležu u slučajevima bolesti, osakaćenja, smrti i eventualnosti nemanja rada, – ono se svojim upravama posvetilo bilo gajenju pozorišne umjetnosti, muzike instrumentalne i vokalne, prenebregavajući pravu svrhu, ...“⁶³ Rekli bismo da

mjestima, igraju gotovo najglavniju ulogu, ...“ (Cetinjanin, „Naše društvo“, *Branik*, XXII/1906, br. 227, str. 1).

⁶³ U pomenutom izvještaju dalje se nastavlja: „... što je dobro uočeno i pretreseno bilo na prošlogodišnjoj glavnoj skupštini, koja je i ovlastila tada izabranu upravu, da u tom smislu priredi nova pravila, koja su i prihvaćena na vanrednoj skupštini od 13. juna 1910. godine.“ (Jedan član Društva, „Rad Radničkog Društva: Izvještaj sa skupštine Radničkog Društva“, *Cetinjski*

navedeni stavovi iz izvještaja Radničkoga društva generalno jasno ukazuju na odnos ove organizacije prema angažovanju u oblasti kulture i umjetnosti.

Razmatrajući ovakav oblik privatnih društava uglavnome smo se zadržali na cetinjskim organizacijama sa dva, držimo, dobra razloga. Sa jedne strane čini se da osnivanje i rad, prije svega na kulturnome polju što nas ovom prilikom interesuje, pomenutih društva na Cetinju pruža dobre osnove za stvaranje opšte šire slike sa tog aspekta. Sa druge strane, nije bez značaja i to što smo konsultujući arhivske fondove o cetinjskim društvima pro-našli više dokumenata, nego o srodnima u drugim sredinama. Pored toga cetinjska društva su bila i pod većom pažnjom aktuelne periodike, tako da su u mnogo većemu obimu nego drugdje sačuvani tragovi o njihovu radu i djelovanju.

*

Prateći, prije svega oficijelni status, kao preduslov angažovanja i objektivne mogućnosti za postizanje rezultata privatnih društava koja su ostavila vidljivoga traga u kulturnome miljeu, čini se da možemo uočiti neke od osnovnih tendencija, značajnih za sagledavanje ukupnih kretanja, karakteristika interesovanja, pregnuća i djelovanja u društvenome miljeu Knjaževine Crne Gore. Od početka osamdesetih godina 19. stoljeća, navlaštito pod uticajem, rekli bismo čak pritiskom, karakteristika svakodnevne egzistencijalne (način vladavine i ekonomsko stanje, prije svega) od opšteg interesovanja i realizovanja programa uglavnom prigodno-manifestacionoga i zabavno-edukativnoga karaktera, došlo se, u prvoj deceniji 20. stoljeća, do ošetne prevage organizacionih oblika privatnih društava kojima su od mnogo većega, ili prevashodnoga značaja pitanja iz socijalne sfere. Treba primijetiti da se ne radi o istovremenome postojanju društava sa različitim interesovanjima koja djeluju približno

istim intenzitetom, već o, uslovno govoreći smjeni, odnosno o tome da osnivanju društva novih karakteristika prethodi ozbiljnije kolabiranje aktivnosti prethodnih. Ovakva tendencija se naročito jasno oseća kada se čitaonička društva imaju na umu.

Kod ovakvih konstatacija treba učiniti i jednu napomenu. Osamdesetih godina, sa jedne strane, mada su pojedine ličnosti uočile osnovne strateške postulate kulturne politike i ciljeve kojima treba težiti, te takva razmatranja ponekada bila objavljena u domaćoj štampi u okviru širih tema, nikada, sa druge strane, nijesu oficijelno uobličena u program, platformu ili koncept državnoga djelovanja (politike) u oblasti kulture i umjetnosti. Pitaćemo radi razotkrivanja: koji su sve razlozi (da li samo, ili dominantno, najčeće navođeni ekonomski) uticali da se, gledano sa domaćih pozicija, u kulturi Crne Gore održava (favorizuje) amaterizam i privatna društva, a da se državne institucije u kulturi, znatno kasnije pokreću (osnivaju) te da, izuzev državnoga pozorišta, uglavnom skoro samo formalno egzistiraju?

2. Institucije (*državne i privatne ustanove*)

Tokom *vremena mira* u Knjaževini Crnoj Gori i pored prijedloga, inicijativa i najava, nije se žurilo sa osnivanjem državnih institucija u oblasti umjetnosti i kulture. Neposredno djelovanje i pregnuća u ovim obastima prepuštana su individualnim angažovanjima, ili privatnim društvima, koja su, više ili manje kontrolisana od državnih vlasti, egzistirala od Prvoga svjetskoga rata dominantno na amaterskim osnovama. Prvi državni institucionalni oblik organizovanja u umjetnosti i kulturi uopšte bila je Crnogorska vojna muzika, formirana krajem 1871. godine. Poslije Berlinskoga kongresa osnovani su, ili započeto njihovo formiranje: Muzej, 1890. i Javna biblioteka, 1893. godine (o kojima je donešen zakon 1896), Državni arhiv 1895. god. i Državno pozorište 1910. godine. Pored državnih, u ustanove

kulture možemo ubrojiti i domaće stalne privatne kinematografe, koji počinju sa radom 1908. godine na Cetinju.

Letimičnim pogledom na momente osnivanja državnih institucija kulture mogao bi se steći utisak da je to bio više proizvod inspiracije vladaoa povezan sa jubilejima značajnih događaja, nego realizacija ciljeva utvrđene državne politike u razvoju kulture. Mada su osnivanje, ili početak formiranja institucija kulture najčešće bili vezani za neki jubilej, pažljivije posmatranje nas upućuje da se ipak ne radi o trenutnoj inspiraciji. Prije bismo rekli da je u pitanju, uslovno rečeno, određeno popuštanje pred pritiscima iz redova inteligencije⁶⁴ kombinovano sa shvatanjem da bi dalje odlaganje osnivanja (nepostojanje bazičnih institucija kulture) moglo znatnije naštetiti opštemu, prije svega međunarodnome, ugledu zemlje i dinastije, odnosno neposredno vladaoa.

Pokušavamo da osvrtnom na status – oficijelnu poziciju, kao temeljnu pretpostavku djelovanja, prije svega državnih institucija kulture, ukažemo na njihove objektivne mogućnosti za svakodnevni redovni rad i djelovanje, te ostvarivanje potrebnih rezultata i zadataka (očekivani i dati doprinos) u razvoju oblasti za koju su neposredno osnovane, i samim tim crnogorske kulture uopšte.

2.1. Crnogorska vojna muzika

Prvi upošljenici koji su se bavili umjetnošću, u ovom slučaju muzikom, i za to redovno primali plate od države bili su članovi

⁶⁴ Mislimo na domaće obrazovanje ličnosti i zapošljene inozemce. Poneđe se imenuju kao *Kulturni krug*. Radi se, dakle, o individualnim stavovima i inicijativama, a ne o bilo kakvom organizovanome nastupu, ili trajnijemu obliku zajedničkoga djelovanja. Takođe, kada uslovno, govorimo o pritiscima, mislimo da je bilo prilika kada su u neposrednome kontaktu sa *najvišega mjesta* bili inicirani da bi se onda javno pred njima popustilo.

orkestra *Crnogorske vojne muzike*. Desetljeće neuobičajeno intenzivoga razvoja crnogorske države i društva, na što smo već ukazali, donijelo je u oktobru 1871. godine i osnivanje Crnogorske vojne muzike.⁶⁵ Možemo uočiti dva perioda u radu vojne muzike,⁶⁶ što je vezano za prisustvo muzički obrazovanih rukovodilaca orkestra – kapelnika. U prvom periodu (1871–1879) kapelnik je bio Anton Šulc, a u drugome (1889–1916) František Vimer.⁶⁷

U konkretnim crnogorskim uslovima način formiranja umjetničkoga ansambla, prije i poslije Veljega rata, bio je vrlo učinkovit. Muzički obrazovani stručnjak angažovan iz inostranstva bi formirao kolektiv i obučavajući ga stvorio uslove da kao umjetnički ansambl može javno nastupati sa zadovoljavajućim kvalitetom. Iskustvo stečeno formiranjem ansambla vojne muzike nije, međutim, korišteno pri osnivanju drugih državnih institucija (npr. pozorište).

⁶⁵ Viđeti: Luka I. Milunović, „Crnogorska vojna muzika (banda): Državni, vojni i kulturni značaj“, u: *Crnogorska vojna muzika: Zbornik dokumenata* / Luka I. Milunović Stevan B. Radunović, Cetinje Podgorica, 2010, str. 5–35.

⁶⁶ U napisima kroz periodiku, ali poneđe i u monografskim publikacijama srijetaju se nazivi *Prva* i *Druga* (*Šulcova* ili *Vimerova*) vojna muzika. Korišćenjem naziva *prva* skraćuje se vrijeme postojanja institucije, dok se upotrebom naziva *druga* skraćuje period od početka njenoga rada. Kako u konsultovanoj arhivskoj građi i aktuelnoj periodici nijesmo uočili odrednice *prva* i *druga*, to smatramo za najprihvatljivije koristiti naziv: Crnogorska vojna muzika.

⁶⁷ U julu 1912. godine na platnome spisku Crnogorske vojne muzike bilo je 29 angažovanih lica. Mjesečene plate (izuzev većih primanja kapelnika i dva po ugovoru van Crne Gore angažovana muzičara) su se kretale od 33 do 70 perpera. „CDXXX“, *Crnogorska vojna muzika: Zbornik dokumenata* / Luka I. Milunović Stevan B. Radunović, Cetinje Podgorica, 2010, str. 472–473. Naveli smo osnovna primanja u novcu. Članovi orkestra su takođe ostvarivali pravo na ishranu, odjeću, razne usluge (pranje rublja i sl.) te posebne nadoknade.

Pri sagledavanju i ocjenjivanju ostvarenih i mogućih širih uticaja Crnogorske vojne muzike na formiranje kulturnoga ambijenta treba posebno imati na umu nekoliko momenata. Nastupajući vrlo intenzivno, u raznim sastavima i prilikama (kapelnici su nastupali samostalno i u kamernim sastavima, komponovali i podsticali na muzičko obrazovanje) Crnogorska vojna muzika je objektivno bila glavni stub muzičkoga života u Knajževini. Međutim, s obzirom na status, (organizovana kao vojna jedinica, sa uniformama, vojnim činovima i subordinacijom) iako je djelovala u kulturi, bila i državna i ustanova, ne možemo za Crnogorsku vojnu muziku kazati da je bila *državna institucija kulture* u punome smislu riječi, niti je objektivno gledajući, mogla obavljati veliki broj zadataka koji bi pred takvim organizacionim oblikom morao stajati. Ograničena svojom pozicijom, Crnogorska vojna muzika je nastupala po naređenju, a ne samoinicijativno, učestvovala je u skoro svim važnijim kulturnim i drugim programima i manifestacijama, ali ih nikada nije sama inicirala, ili organizovala.

2.2. Državna biblioteka i muzej

Dvije izuzetno važne državne institucije kulture razmatamo sa zajedničkim naslovom, ne zbog toga da bismo im na bilo koji način umanjili značaj, već zato što su, posmatrajući sa pozicije u društvu, imale veoma sličnu sudbinu. Nećemo se baviti istorijatom nastanka i egzistencijom raznih oblika i vrsta biblioteka i muzeja već se oslanjamo na, u literaturi prihvaćene, stavove da se nastanak muzeja kao državne institucije u Crnoj Gori vezuje za 1890. godinu, odnosno početak pristizanja arheoloških nalaza sa Dokleje. Tada je Zetski dom, iako nedovršen, već bio useljen pa su se tu mogle smjestiti izrađene vitrine za tekuće nalaze i od ranije sačuvani vrijedni predmeti. Osnivanje javne biblioteke obznanio je knjaz Nikola I 1893. godine povodom proslave veli-

koga jubileja – 400 godina crnogorskoga štamparstva i izdavaštva, kada su i počeli da pristižu pokloni u knjigama, o čemu će ostati traga u domaćoj periodici.

Konačno, pod sam kraj 1896. godine (dva stoljeća dinastije Petrović) država je zauzela oficijelan stav – donešen je Zakon o knjaževskoj crnogorskoj biblioteci i muzeju i odmah objavljen na prvoj stranici *Glasa Crnogorca*. U obimom nevelikom zakonu kroz svega 12 sažetih članova saopštava se: da se u Prijestonici osnivaju dvije državne institucije – biblioteka i muzej, te da se smještaju u Zetski dom (čl. 1). Kada je status, tekući uslovi i način rada osnovanih institucija u pitanju treba prije svega imati na umu u zakonu izrečene stavove: da institucije stoje pod nadzorom ministarstva prosvjete i crkvenih poslova (čl. 2), te da će im to ministarstvo davati: „radi nabavke knjiga, starina i svega što im treba, sumu novca, koja će se svake godine određivati“ (čl. 3). Pored toga, važno je istaći kako zakon određuje da institucijama upravlja jedna ličnost sa zvanjem *bibliotekar i čuvar muzeja* kojega postavlja nadležno ministarstvo i to: „...po Najvišem odobrenju...“ (čl. 4) i uz to naročito (citiramo čitav član 5): „Bibliotekar se stara o svemu, što se tiče uređenja, upotrebe biblioteke i Muzejskih zbiraka.“⁶⁸

Glas Crnogorca će u istome broju u kojemu je objavljen zakon o osnivanju biblioteke i muzeja donijeti i vijest da je za bibliotekara i čuvara muzeja postavljen profesor Filip Kovačević.⁶⁹ Neposredno pored zakona, naravno u neslužbenome dijelu *Glasa Crnogorca* objavljen je poseban napis o osnivanju državnih institucija. Tu je pomenuto da odluka Gospodara o biblioteci iz 1893. godine stupa u život donošenjem zakona i naglašava: „Uz Državnu Biblioteku ovijem zakonom osniva se

⁶⁸ Navodimo po: Tijana Samardžić, Pedrag Malbaša, *Kultura i pravo: knjiga 1 Stari propisi*, Kotor, 2008, str. 34.

⁶⁹ Anonim, „Državni bibliotekar“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 52 (14. XII), str. 3.

i Muzej“, o kome se zaključuje kako je krajnje vrijeme bilo i da se uspostavi.

Pokušajmo razmotriti koliko su dvije bazične državne institucije bile u poziciji, ili dovedene u poziciju, da mogu zadovoljiti postojeće i uočene potrebe, te uticati na pravce i dinamiku razvoja crnogorske kulture i društva.

U traženju odgovora na pitanja koja nas interesuju kod osnovanih institucija znatno će nam pomoći sagledavanje kadrovskoga aspekta. U skladu sa odredbom zakona člana 5 (koji smo integralno naveli) sve je prepušteno samo jednoj ličnosti – *bibliotekaru i čuvaru muzeja* na koju poziciju je postavljen Filip Kovačević. U to vrijeme Kovačević je veoma angažovana ličnost. Profesor je gimnazije đe predaje grčki i latinski jezik, upravitelj Državne štamparije, a uz to je član rukovodstva privatnih društava, a kao autor piše opšta akta⁷⁰ i objavljuje radove u periodici. No, osnovno za utvrđivanje obima djelatnosti koju su osnovane institucije mogle obavljati je to da od početka rada nijesu uopšte imale svoje stalne upošljenike na stručnim poslovima. Na rad i djelovanje osnovanih državnih institucija do kraja 19. stoljeća više svijetla baciće stavovi koje je iznio vojvoda Simo Popović sa položaja ministra prosvjete i crkvenih poslova. Ministru Popoviću se 13. septembra 1902. godine, obratio Filip Kovačević ističući: „Četiri godine, 1897–1898–1899–1900. do 12. novembra, bio sam državni bibliotekar i čuvar Muzeja u Zetskome Domu. Za taj svoj rad nijesam dobio nikakve nagrade...“ U dopisu Kovačević dalje podseća da je honorar bio predviđen, pa „...odlazeći u svijet...“ moli ministra da se „...što nađete za pravo...“ isplati njegovoj ženi Mari.

Na poledini Kovačevićeva dopisa, u skladu sa manirom onoga vremena, ministar Popović je napisao komentar upućen Jovu

⁷⁰ Kovačević je u tome periodu izradio: „Pravila za unutrašnji red, rad i posluh u K. C. državnoj biblioteci na Cetinju“ (1899) kao i akta neophodna za otvaranje Državnog arhiva.

Ljepavi,⁷¹ đe nalazimo njegove jasne ocjene o poziciji i radu državne biblioteke i muzeja. Ministar prosvjete, vojvoda Popović, piše: „G. Ljepava, F. Kovačević jest bio postavljen bibliotekarom sa obećanjem nekoga honorara. No on nije u nju radio 4 godine, jer biblioteka niti je otvorena, niti je radila. Samo je objavljena njena ustanova i on je primio knjige koje su stigle na tu objavu. Ovoliko se ja sjećam, a vi ćete možda bolje nešto o tome znati i vidite u samoj biblioteci knjige i pisma pa prema tome ocijenite njegov rad i predložite mi što mislite o honoraru, koji on traži. 8/10 1902 V.S. Popović.“⁷² Umjesto komentara onoga što je ministar Popović iznio ukazaćemo da se odnos prema angažovanju bibliotekara i čuvara muzeja i kasnije po svoj prilici nije bitnije mijenjao.

Na dužnost *bibliotekara i čuvara muzeja* od 1903. godine je postavljen Mirko Mijušković, takođe profesor u srednjim školama na Cetinju, pa će i on ovu dužnost, uz predviđeni honorar, obavljati uzgred, kako je to i naglašeno u *Glasi Crnogorca*: „Ovijeh dana naimenovan je g. profesor Mirko Mijušković, da pored svoje profesorske dužnosti upravlja i Državnom Bibliotekom i Muzejom...“⁷³

⁷¹ Jovan Ljepava je kao direktor Gimnazije poslije smrti ministra Jovana Pavlovića (1892) vršio dužnosti ministra prosvjete do 1896. godine kada je na to mjesto postavljen vojvoda Simo Popović.

⁷² Viđeti: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje – Podgorica, 2017, str. 203-204.

⁷³ Anonim, „K.C. Državna Biblioteka i Muzej“, *Glas Crnogorca*, XXXII/1903, br. 40, str. 3. U istoj vijesti o postavljenju Mijuškovića se dalje kaže: „Nadamo se, da će ovoj našoj mladoj ustanovi prema njenoj vrijednosti i značaju pokloniti ozbiljna pažnja kako od novog upravnika, tako i od drugih nadležnih, te joj se time osigurati ne samo opstanak nego i dalji razvoj i napredak.“ Podšetićemo, da se ovako piše u glavnoj državnoj novini, kada je od obznane knjaza Nikole I o biblioteci protekla decenija, a od donošenja zakona skoro punih 7 godina.

Oglašavanjem u štampi u vezi sa novim zaduženjem na koje je imenovan, Mirko Mijušković odmah pokazuje da potpuno shvata zadatke državne biblioteke i značaj njihovoga ostvarivanja i rada. Ovđe ćemo tek napomenuti da kroz dokumenta i periodiku, naročito poslije Veljega rata, ne tako rijetko, nalazimo ukazivanja na značaj i potrebu postojanja i rada državnih institucija u oblasti kulture.

Na stanje bibliotečkoga fonda nove državne ustanove može ukazati i objava koju je odmah po imenovanju za bibliotekara i čuvara muzeja Mijušković dao u *Glasu Crnogorca*: „U početku osnivanja Državne Biblioteke nijesu se uspjeli nabaviti svi primjerci: djela, godišnjaka (kalendara) i listova, koji su u Crnoj Gori izlazili; s toga potpisati moli gospodu, koja bi imala ma kakvo djelo, godišnjak ili ma kakav list (književni ili politički) koji je u Crnoj Gori izlazio – ako to žele prodati – da jave potpisatome kako i po kakvim uslovima to žele učiniti.“ Koliko je ovaj poziv imao praktičnih rezultata u kompletiranju crnogorskih izdanja teško je sasvim pouzdano tvrditi.⁷⁴

Koliko se prisustvo biblioteke i muzeja praktično osećalo, ili moglo osećati u crnogorskome kulturnome miljeu, odnosno, koliko se u prvoj deceniji 20. stoljeća nešto bitnije mijenjalo u položaju ovih institucija, možemo zaključivati i iz toka rasprave o državnome budžetu za 1908. godinu⁷⁵ na šednici Crnogorske

⁷⁴ *Glas Crnogorca* će u više navrata pisati o poklonima Državnoj biblioteci. O nabavci jednoga primjerka *Trebnika* štampanoga u Njegoševoj štampariji videti: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. 28-29. Krajem 1905. godine donešen je Zakon o štampi u Knjaževini Crnoj Gori, kojim je regulisana i dužnost štampara prema Državnoj biblioteci (*obavezni primjerak*). Videti šire: dr Dušan J. Martinović, *160 godina Državne (nacionalne) biblioteke Crne Gore*, Podgorica, 2002, str. 173-175.

⁷⁵ „Finasijski zakon za 1908. godinu“ objavljen je u *Glasu Crnogorca* od 2. februara 1908. godine (br. 6, str. 1-4). Na str. 3, Glava XLII – *Narodna bibl. i muzej* (plate osoblja 720, kacerarijski troškovi 1.650) svega 2.370

narodne skupštine. Osvrnućemo se na izlaganje Sava Vuletića i reakcije dvojice prisutnih, Mirka Mijuškovića i ministra prosvjete Jovana Plamenca.⁷⁶

U raspravi o sredstvima u budžetu planiranim za kulturne ustanove učestvovao je Savo Vuletić veoma se kritički osvrćući na njihov status i rad.

Tražeći povećanje predviđenih sredstava za kulturne institucije Vuletić se pita: „...a kako će se kod nas pojaviti književnici naučnici i uopšte radnici na književnom polju, kad mi pored ostalog nemamo ni jedne biblioteke na Cetinju ili gdje bilo u državi.“ Smatrajući da je i iznos predviđen za nadoknadu bibliotekaru neadekvatan, jer „... je to balamaž za državu,“ Vuletić dodaje: „Može biti on po svome radu koji će imati, ne zaslužuje ni toliko, ali ako se neće ta biblioteka organizovati kako treba, zašto i taj pomen nje tu“, da bi zaključio: „ili nam treba imati biblioteku kakva nam treba, ili je ne treba ovdje pominjati i sa ovom je budžetskom partijom mizerno prikazivati, a ovo je uostalom mizerni prikaz naše kulture, odnosno nekulture.“

Govoreći zatim o muzeju Vuletić se pita: „Koliko je, gospodo, bilo dragocjenosti u našoj zemlji, koje su otišle u svjetske muzeje budući prodate bud zašta.“ Objašnjava dalje kako privatna lica, ako dođu do neke vrijedne stvari, obično je prodaju strancima za skromne iznose, da bi zatim zaključio pitanjem: „Koliko bi bilo toga i sličnog kod nas, da smo se malo ranije postarali za naš muzej, koji i danas imademo samo na hartiji, a u stvari ne postoji.“

kruna/perpera (ili 123,95 napoleona u zlatu).

⁷⁶ Novodimo po „Stenografski zapisnik XXXV redovne sjednice Crnogorske narodne skupštine držane 13. januara 1908.“. Sažetak diskusija, u okviru redovne rubrike o radu skupštine, objavio je *Glas Crnogorca*, XXXVII/1908, br. 16, str. 2. O ovoj raspravi smo već pisali Viđeti: Luka I. Milunović *Crnogorsko glumište*, Cetinje, 2017, str. 210–211 i 400–401. O tome uz šire izvode iz izlaganja viđeti i u: dr Dušan J. Martinović, *160 godina Državne (nacionalne) biblioteke Crne Gore*, Podgorica, 2002, str. 135–179.

Poslije Vuletića u na šednici Skupštine je govorio Mirko Mijušković. Prihvatajući ocjene Vuletića o niskom iznosu predviđenom u budžetu za biblioteku i muzej, Mijušković jasno slika aktuelno stanje u ovim institucijama. „Bibliotekar državne biblioteke ne postoji, ovo nije pozicija za bibliotekara, nego da se daje honorar ako se pozove koji gimnazista ili koji pisar, da upiše u inventar ono malo knjiga, koje se nabave.“ Mijušković zatim dodaje: „Biblioteka postoji ali se njom niko ne služi, jer nije uređena kako bi trebalo. Pravo reći, ja sam bio dvije tri godine kao neki bibliotekar sa honorarom od 480 kruna godišnje, pa kad sam vidio da mi poslovi ne dopuštaju da i tome posvetim jedan dio vremena, ja sam se odrekao toga honorara i molio ministra, da odredi jednu sumu, kako bih mogao pozvati kojeg đaka, da se stvori katalog za biblioteku. Mijušković će dalje ukazati na do sada nabavljeno za biblioteku da bi istakao: „Mogu vas uvjerit, da se ovim, što se utrošilo na biblioteku stvorio dosta lijep osnov.“ O samom korišćenju biblioteke, što je za nas ovđe posebno interesantno, Mijušković veli: „Do sada, u istini, bilo je poznato mnogima, da ima knjiga u Biblioteci i da se mogu koristiti njima, ali na žalost, mislim da su svega jedno ili dva, koji su tražili po gdje koju knjigu, i tima sam dao da rečem na ličnu svoju odgovornost, jer se biblioteka nije otvorila. Hoću da rečem, kako je kod nas svaki, koji bi htio da čita, opterećen poslovima, a da ne kažem, da mu nije mило da čita.“⁷⁷

⁷⁷ Skrenućemo pažnju na Mijuškovićevu napomenu saopštenu na kraju citata, đe se na osoben način govori o stanju u kulturnome i uopšte društvenome životu Knjaževine Crne Gore. Postojala je ustaljena praksa da se pored redovnoga zapošljenja, obrazovaniji ljudi od kojih je trebalo očekivati da kao stvaraoi i autori ostvaruju vrijedne rezultate u raznim oblastima, moraju angažovati na više drugih pozicija, tako da objektivno nijesu imali vremena kako bi se u potrebnoj mjeri posvetili stručnome, naučnome, ili umjetničnome radu. Posmatrano sa aspekta obima uticaja na formiranje kulturne klime, svejedno je da li razlozi neophodnome i očekivanome, vrlo intenzivnome angažovanju

Govoreći poslije Mirka Mijuškovića ministar Jovan Plamenac je ukazao na skromna sredstva čitavoga budžeta i zaključio: „Gospoda predgovornici su vrlo lijepo govorili o zadatku tih kulturnih ustanova, ali pri svemu tome ja se s tim slažem, no tu je ono što nam ne da da naprijed koračamo. Nema tu izvjesne sume da oživimo tu ustanovu, a da damo 200-300 kruna, ne bi ništa pomoglo.“

Uz prezentiranu raspravu na sednici Narodne skupštine Crne Gore koja nam znatno pomaže da potpunije sagledamo poziciju koju su imale institucije kulture skrenućemo pažnju i na dio sadržaja zapisnika o primopredaji biblioteke i muzeja obavljenoj krajem perioda koji posmatramo, u novembru 1911. godine. Profesor Pero Bogdanović, koji je tu dužnost 23. VI 1911. godine primio od dr Nikole Škerovića,⁷⁸ dotadašnjega bibliotekara i čuvara muzeja, predao je dr Franu Kulišiću, novoimenovanome bibliotekaru i čuvaru muzeja. Pored ostaloga, u zapisniku je konstatovano da je Bogdanović predao Kulišiću, pored uredno registrovanih i čitav: „...jedan ormar knjiga razne sadržine, koje uopšte nijesu ni uvedene u inventar. Jednako je predao i određeni broj časopisa i knjiga te su u potonje vrijeme nadolazile takođe neuvedene.“ Kada je pak muzej u pitanju, u zapisniku je krat-

leže u: najčešće honorarima (kompenzacija niskih osnovnih primanja) neopodnošnim za obezbjeđivanje pristojnije egzistencije, karijerističkim pobudama, ličnim afinitetima, ili se radi o kombinaciji pomenutih faktora. Privilegiju da se dominantno posvete svojim stručnim, naučnim ili umjetničkim interesovanjima u Crnoj Gori su izgleda imali samo stranci koji bi tu proboravili određeno vrijeme. Ovo je jedan od razloga što odgovore na pitanja o stanju u mnogim oblastima u Crnoj Gori za period koji posmatramo obično tražimo kroz radove stranih autora. Svi su nas, reklo bi se, detaljnije upoznavali i bolje upoznali nego mi sami sabe. U zemlji se tako stvara opšti utisak (*javno mnjenje*) da se zapravo ne zna, niti može znati, nešto važno o sebi, već da uvijek to treba da kaže neko drugi, obično iz inostranstva.

⁷⁸ DACG, MPiCP-1911, fas. 73, br. 1979.

ko konstatovano: „Gosp. Kulišić primio je od g. Bogdanovića Muzej zaključan u dva ormara, dakle neotvoren. Gosp. Bogdanović tako jednako ga je primio od svoga prethodnika.“

Vjerujući da citirana dokumenta i navedena rasprava u Crnogorskoj narodnoj skupštini bacaju dovoljno svijetla na državne institucije kulture, sa aspekta koji nas dominantno interesuje, nećemo ih šire komentarisati. Dodaćemo samo i to da u periodu koji posmatramo državna biblioteka i muzej nijesu bili nosioci ma kakvih javnih događaja, ili izdavačkih preguća.⁷⁹

Na kraju ćemo pomenuti i konstataciju Ferinada Velca, koji se tokom 1911. godine veoma detaljno upoznao sa ukupnim bibliotekskim fondom u Crnoj Gori. Začuden što u bibliotekama Crne Gore ne može naći cjelokupnu crnogorsku štampanu produkciju, Vcl, ne bez prijekora, zaključuje: „kakvu štetu snosi zemlja time da nije skupila ni svoje vlastite štampane proizvode“⁸⁰

2.3. *Državni arhiv*

Poslije pripremljenih opštih akata, sredinom devedesetih godina 19. stoljeća, počeo je sa aktivnostima Državni arhiv u Crnoj Gori. Po nalogu *sa navišega mjesta* Filip Kovačević je izradio dva dokumeta: Uputstvo za uređenje Državnog arhiva, datirano 17. VIII 1895. godine i Način i sredstva po kojima će se izvršiti Uputstvo za uređenje Državne arhive datirano 29. VIII 1895.

⁷⁹ U službenome izvještaju, posljednjemu za koji znamo (septembar, 1915) koji je sačinila komisija za pregled Narodne biblioteke u sastavu: dr Lujo Adamović, predsjednik i članovi: Marko Dragović, Ante Simon i Mihailo Grbić (profesori u Gimnaziji) stoji da različitih knjiga, zavedenih ima 1.260 komada (5.324 svezaka), a nezavedenih 305 komada. Knjige su smještene u 12 ormara (8 se nalazi u jednoj a 4 u drugoj sobi). DACG, MPiCP-1915, fas. 106, br. 1016.

⁸⁰ Navodimo po: Dr Dušan J. Martinović, „Predgovor“, u: Ferdinand Vcl, *Bibliografija Crne Gore 1800-1912*, Cetinje, 1991, str. VIII.

godine. Angažovan je profesionalno i arhivista u licu Baja Bracanovića, učitelja i školskoga nadzornika iz Podgorice. Bracanović će 22. VIII 1895. godine položiti zakletvu i odmah početi sa radom u arhivu, o čemu postoje sačuvani tragovi u dokumentima.

Život Baja Bracanovića je, nažalost, naglo prekinut tek tri mjeseca po dolasku na Cetinje. Poslije smrti Bracanovića nema podataka da je na isti način angažovana druga ličnost, niti o kontinuiranome radu praktično osnovanoga Državnoga arhiva. Mogu se konstatovati povremene aktivnosti u vezi Državnoga arhiva, prema kojemu su obaveze državnih organa regulisane Osnovnom državnim zakonom o Knjaževskoj vladi i Državnom savjetu u kojemu se kaže: „Svake navršene desete godine skupljaju se svi državni spisi iz srednjih uprava u Državni Arhiv,...“ (čl. 28).⁸¹

Držimo da saznanja stečena uz oslonac na dostupnu arhivsku građu upućuju na zaključak da se o Državnome arhivu mnogo više može govoriti kao o uočenim potrebama, namjerama, željama i mogućnostima u ovoj oblasti, nego o egzistenciji državne institucije i neposrednome uticaju na formiranje kulturne klime u Knjaževini Crnoj Gori.

2.4. Državno pozorište

Trebalo je da prođe više od kvarat stoljeća od pokretanja redovnoga pozorišnoga života i početka izgradnje pozorišnoga zdanja u Crnoj Gori pa da se osnuje i počne da radi državna institucija kulture – stalno profesionalno pozorište. Vrlo dugo su bile uzalud, ne tako rijetke, inicijative, prijedlozi, pregnuća,

⁸¹ Ovdje pomenuta, ili citirana dokumenta o Državnome arhivu, kao i druga koja se odnose na ovu instituciju, integralno su objavljena u: Slavka Jovičević, Ljiljana Milunović, *Propisi o arhivskoj službi u Knjaževini Crnoj Gori*, Cetinje, 2002.

pokušaji, želje... Knjaževsko crnogorsko narodno pozorište otvoreno je svečanom bešedom Gospodara tek 16/29. maja 1910. godine. Prvo profesionalno pozorište je otvoreno u okviru proslave jubileja vladara (50 godina na prijestolu i *zlatni pir*) kada država Crna Gora obnavlja dotojanstvo kraljevine. Državno pozorište će u svemu dijeliti sudbinu države. Osnovano dvije godine pred početak ratova, imalo je tačno toliko redovnih pozorišnih sezona (1910/11. i 1911/12). S jeseni 1912. godine u Crnoj Gori će umjesto treće redovne pozorišne sezone početi Balkanski rat.

Knjaževsko, ali ubrzo zatim u skladu sa promjenom statusa države Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište je, za razliku od već osnovanih, kao državna institucija kulture funkcionisalo u punome kapacitetu. Uvijek je na umjetničkim i tehničkim poslovima imalo dvadesetak stalno zapošljenih lica (najčešće po jednogodišnjemu ugovoru).⁸² Pozorište je uredno realizovalo redovnu produkciju. Pripremalo je i prikazivalo predstave, kao i doduše rjeđe druge oblike scenskih programa, intenzitetom koji je odgovarao bilo kojoj profesionalnoj tetarskoj kući u okruženju. Sa ovih razloga skloni smo ocjeni da je profesionalno pozorište u stvari prva naša državna institucija kulture u punom značenju tih riječi.

Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište je zaista djelovalo kao državna institucija i njegov uticaj se osjećao u cijeloj zemlji. Sa dijelom svoga repertoara KCNP neposredno gostuje u Podgorici i Nikšiću. Prestaje potreba za dolascima putujućih (ski-tačkih) pozorišnih društva. Sada na Cetinju gostuje ugledna draž-

⁸² Prema izvještaju privremenoga upravnika, Pera Bogdanovića „na dan 31. okt. 1911.“ u državnome pozorištu su angažovana 23 lica. Pored priv. upravnika za kojega nije bila određena nadoknada, za 14 (5 ženskih i 9 muških) članova umjetničkoga ansambla redovne mjesečne nadoknade su se kretale od 60 do 135 perpera. Tehnički kolektiv je imao 8 angažovanih članova sa mjesečnim nadoknadama od 15 do 80 perpera.

vna tetarska kuća iz Zagreba. Svojim radom državno pozorište neposredno utiče na širenje i razvoj pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori. Saradnja Kraljevskoga crnogorskoga narodnoga pozorišta sa privatnim društvima, školama, ... na Cetinju (učesće, savjetima i neposredno profesionalnih glumaca u realizaciji programa) a posebno sa I-vim Diletantskim pozorišnim Društvom u Podgorici, daje praktične učinke na opštemu podizanju umjetničkoga nivoa svih oblika scenskih izraza, što direktno ukazuje na važnost postojanja i funkcionisanja profesionalnih državnih institucija u crnogorskoj kulturi uopšte. Angažovani profesionalni glumci državnoga pozorišta individualno sarađuju neposredno, pored cetinjskih i sa pozorišnim društvom u Podgorici, što ukazuje na afirmaciju shvatanja da amaterizam kao isključivi oblik angažovanja u kulturi treba, ali sada i može, da bude prevaziđen, jer pored potreba, za to postoje i direktni preduslovi.

Radi potpunijega sagledavanja prilika u crnogorskoj kulturi treba ukazati i na neke bazične nedostatnosti u radu ove državne institucije. U državnome pozorištu nikada nije izabran direktor/upravnik. Funkciju *vršioca dužnosti*, ili *privremenog upravnika* sve vrijeme je vršila postavljena ugledna ličnost, sa stalnim zapošljem na drugome mjestu.⁸³ Nije bez značaja napomenuti da se od donošenja prvih osnivačkih akata, pa do završetka prve redovne pozorišne sezone, na funkciji vršioca dužnosti upravnika profesionalnoga pozorišta izmijenilo čak pet ličnosti.⁸⁴

⁸³ I pored predanoga, dužega konsultovanja arhivske građe nijesmo mogli sigurno utvrditi da li su (na osnovu indirektnih pokazatelja reklo bi se da jesu) i u kojemu iznosu vršioci dužnosti upravnika crnogorskoga profesionalnoga pozorišta primali nadoknadu (honorar) za obavljanje te funkcije. Viđeti: Luka I. Milunović, „O finansiranju državnoga teatra u Kraljevini Crnoj Gori (1901-1912)“, *Matica*, XX/2019, br. 78 (ljetno), str. 325-349. Idem, „Pozorišne sezone kojih nije bilo (1912-1914)“, *Matica*, XVII/2016, br. 67 (jesen), str. 449-474.

⁸⁴ Poslije Jovana Hajdukovića, načelnika u Ministarstvu finansija, vršioci dužnosti KCNP-a su bili profesori srednjih škola: Milutin Milo Kovačević,

Od početka rada KCNP ni finansiranje nije bilo adekvatno riješeno. Zbog, kako se pokazalo, nerealno predviđenih rashoda pri osnivanju, za treću godinu rada državna subvencija predviđena u državnome budžetu je morala biti udvostručena, tj. povećana sa 6.000 na 12.000 perpera. Prva redovna sezona se završila zatvaranjem pozorišta, a druga je zbog neblagovremenoga angažovanja dijela umjetničkoga personala počela sa zakašnjenjem dužim od mjesec dana. Treba znati da pri ovakvoj kadrovskoj politici u formiranju umjetničkoga ansambla pozorište nije moglo računati da će angažovati najbolje umjetnike, nego je bilo u poziciji da sklapa ugovore sa onima koje iz nekoga razloga nijesu već angažovale poznatije pozorišne kuće u okruženju.

Državno pozorište nije unaprijed utvrđivalo repertoar (repertoarsku politiku) pa da prema tome angažuje glumce, već obrnuto, repertoar je prilagođavan sposobnostima i afinitetima, polnoj i starosnoj strukturi angažovanih glumaca. Takođe, pozorište od početka nije prihvatilo domaće početnike, ili već oprobane darovite diletante i omogućavalo im napredovanje, već se odmah trajno u potpunosti oslonilo na profesionalne glumce iz okruženja, bez namjera, ili plana, da obuči i stvara domaći umjetnički kadar, iako je u ovome pravcu bilo inicijativa i konkretnih prijedloga obrazloženih u pisanoj formi.⁸⁵

Dušan Vuksan, Kosta Kostić i Pero Bogdanović.

⁸⁵ Domaći glumci su angažovani po potrebi za skromne honorare i to samo za manje uloge. Prijedlog rada pozorišta sa planom stvaranja i razvoja domaćega glumačkoga kadra uputio je crnogorskome ministarstvu kulture krajem 1911. godine glumac i režiser Milutin Stevanović, koji je dobro poznao prilike jer je tokom sezone 1910/11. bio član KCNP. Dokument je poznat javnost kao *Stevanovićev memorandum*. O državnome pozorištu smo pisali sa više aspekata. Viđeti: *Stoljeće crnogorskog državnog teatra: Repertoari*, Tom I / Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, kao i Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 187–423.

Možemo i pred svega kazati kako je i državno profesionalno pozorište, kao inače veoma osetljiv indikator stanja u društvu, jasno pokazalo značaj postojanja i funkcionisanja državne institucije kulture u Crnoj Gori. Sudbinom države prouzročeni diskontinuitet u radu neće dozvoliti domaćemu profesionalnome pozorištu da mnogo više postigne. Poslije posljednjega spuštanja zavjese u Kraljevskome crnogorskome narodnome pozorištu trebaće da proteću dvije decenije pa da se na sceni teatra na Cetinju ponovo ostvari puna pozorišna sezona profesionalnoga ansambla.

2.5. Privatni bioskopi

Uz državne, u institucije kulture pribrajamo i stalne privatne ustanove, domaće kinematografe-bioskope, uvažavajući uticaje koje su svojim radom ostvarivali na formiranje kulturnoga miljea u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori. Do Prvoga svjetskoga rata niti jedan državni organ, institucija, ili privatna organizacija, nije otvorila bioskop ili nabavila kinoprojektor, iako je bilo konkretnih inicijativa i pisanja štampe u tome pravcu. Prvi stalni domaći kinematograf otvoren je u septembru 1908. godine na Cetinju. Vlasnici i konooperateri su bili Ljubomir Ljubo Tamindžić i Blažo Bratičević.⁸⁶ Do proslave knjaževih jubileja domaći bioskop je funkcionisao u boljim ugostiteljskim objektima (Cetinje) i školskoj zgradi na gostovanju (Podgorica).

Poslije jubilarne, 1910. godine kino programi su ustaljeni u Zetskome domu i na dvoru Petrovića, tako da na Cetinju možemo govoriti o radu gradskoga – javnoga i dvorskoga bioskopa. U prvim godinama druge decenije 20. stoljeća, pored Cetinja, bioskopi rade u Podgorici (Niko Džanjević) i Nikšiću (Branko Šobajić). Posmatrajući sa aspekta današnje teritorije Crne Gore, stalni bioskop tada radi i u Kotoru (Marko Karaman). U to vrijeme,

⁸⁶ Viđeti detaljnije u publikaciji: Luka I. Milunović, *Crnogorski kinematografi 1908–1914*, Podgorica, 2018.

kada je, pak, neposredno okruženje u pitanju, u izvorima se pominje rad bioskopa u Dubrovniku i Skadru. Postoje podaci da su bioskopi sarađivali pri nabavci filmskoga materijala za prikazivanje razmjenjujući ga međusobno, što nas dalje upućuje na zaključak da su imali veoma slične repertoare.

Dok smo se uže bavili ovom temom zahvaljujući arhivskoj građi i mnogo više tekućoj periodici (začeci crnogorske filmske kritike) najviše podataka smo prikupili o kino repertoaru na Cetinju (blizu 300 naslova filmova i filmskih cjelina do 1915. godine).⁸⁷ U periodu intenzivnijega rada bioskopske predstave su prikazivane dva do tri puta sedmično što govori stepenu učešća ovih, tada još uvijek novih, umjetničko-zabavnih programa u formiranju kulturne klime u Crnoj Gori. O svojim repertoarima bioskop na Cetinju je obavještavao publiku distribuirajući štampane informativne plakate – afiše.

Pri sagledavanju rada domaćih kinematografa i mogućnosti raznih uticaja na formiranje kulturne klime u Crnoj Gori, treba imati na umu bar dva osnovna momenta.

(1) Zahvaljujući radu domaćih stalnih kinematografa u Crnoj Gori su se prikazivali fimovi jednako kao u bilo kojoj evropskoj prijestonici. Tako su bioskopske predstave prvo na Cetinju, u Zetskome domu, a zatim u Nikšiću i Podgorici, dovodile gledaoce najbliže evropskome nivou u odnosu na bilo koji drugi javni umjetnički program.

(2) Rad bioskopa u Crnoj Gori nije mogao biti kontinuiran. No, prekidi u radu nijesu zavisili od namjere, ili poslovne politike prikazivača, odnosno od zainteresovanosti publike, što bi bilo za očekivati kao kod drugih profitabilnih poduzeća, već dominantno od međunarodnih događaja, odnosno ratnih prilika

⁸⁷ Arhive bioskopa, kao i drugih ustanova kulture, nijesu sačuvane. Prezentirani podaci potiču uglavnom iz arhivske građe i domaće periodike koja je, i to treba reći, tek od 1911. godine počela da nešto redovnije prati rad i repertoare kinematografa na Cetinju.

tokom druge decenije 20. stoljeća. Ovo će nam dati oslon da zaključimo kako se, figurativno rečeno, sudbina države može sagledati i kroz optiku domaćega kinematografa.

Crnogorski kinematografi nijesu dugo i kontinuirano radili, ali ipak, možemo reći da njihova participacija u formiranju kulturne klime u Crnoj Gori ne može biti sporena, ili zanemarena.

Zaključna razmatranja

Posmatrajući organizacione forme (institucije i organizacije) djelatnika i pregnuća u kulturi sa aspekta formalne pozicije tražili smo puteve kao odgovorima na pitanja o participaciji, ili mogućnostima za uticaj na formiranje prije svega kulturne, ali i društvene klime uopšte u Knjaževini Crnoj Gori. Pri tome smo nastojali da, sa aspekta položaja u društvu, sagledani rad i djelovanje nosilaca aktivnosti dovodimo u odnos sa objektivnim potrebama države i društva. Kod ovakvih razmatranja za jedan od važnih putokaza držimo sudbinu zdanja Zestki dom.

Sudbina ovoga crnogorskoga zdanja kulture, jedinoga te vrste u Crnoj Gori tokom izabranoga perioda, predstavlja ne samo odnos prema bazičnome preduslovu za opšti rast nivoa rezultata kulturnih pregnuća, nego može biti posmatrana i kao svojevrsni presek kulturne pa i društvene atmosfere u zemlji. Zato ćemo, uz iznešeno pri traženju puteva do potpunijih odgovora na otvarana pitanja, kroki sudbine Zetskoga doma ponuditi kao osobeni oblik zaključnih razmatranja.

Prateći, makar i u osnovnim crtama, sudbinu Zetskoga doma od prvih najava, izgradnje, korišćenja, ... pa do završetka *vremena mira* dolazimo u stvari, do obrisa elemenata okvira u kojemu su se kretale želje, nade i potrebe, sa jedne, odnosno ostvareni obim i dostigniti nivo u razvoju ne samo crnogorske kulture, sa druge strane.

Ideja Zetskoga doma je rođena i realizovana, rekli bismo, u sudaru dvije osnovne tendencije u crnogorskome društvu. Sa jedne strane, bile su želje i uočene, ponekad pojedinačno dosta

precizno čak i javno iskazane potrebe, a sa druge, prije svih, ekonomske prilike, ali i način vladavine. Ekonomske prilike ne posmatramo kao nužne, već uvijek u kontekstu načina vladavine, koji direktno povezujemo sa dostignutom razinom životnoga standarada stanovništva, bilo da gledamo sa aspekta društva kao cjeline, porodice, ili *per capita*.⁸⁸

Mjesece u 1884. godini, od prvoga javnoga obznanjivanja namjere izgradnje Zetskoga doma (26. II) i javnoga apela donatorima (4. III), preko svečanoga polaganja kamena temeljca (1. V) pa do postavljanja šljemena i početka izrade krova zdanju (9. IX), možemo označiti kao doba izražavanja snažnoga poratnoga poleta, velikoga ushićenja i angažovanja ne samo neposrednih aktera, nego i sudeći po odzivu donatora⁸⁹ i širokih slojeva crnogorskoga naroda.

Te godine u okviru napisa o izgradnji Zetskoga doma i upravo pokrenutome pozorišnome životu, domaća štampa (ponešto će biti objavljeno i u inostranstvu) donosi niz, rekli bismo, pro-

⁸⁸ Pri ovakvim konstatacijama upućujemo na zapažanja De la Bulinijera (*de la Boulinière*), francuskoga diplomatskoga predstavnika u Crnoj Gori (IX 1898. – XII 1900) iznešena u pismu Delkaseu (*Delcassè*), ministru spoljnih poslova (navodimo po: Dr Dimitrije – Dimo Vujović, *Crna Gora i Francuska 1860–1914*, Cetinje, 1971, str. 322): „...De la Bulinijer kaže da Crna Gora koja je pokazala toliko lijepih kvaliteta energije i vitalnosti, sve više propada, jer se herojski period njenoga života završio Berlinskim kongresom, a da za dvadeset godina od tada nije mnogo postignuto, pošto Crnogorci nemaju smisla za industriju i trgovinu, već čekaju bolje dane sa puškom pri ruci potčinjeni volji knjaza Nikole koga respektuju i koga se boje. Uzrok stagnacije De la Bulinijer vidi i u ruskoj zaštiti i nadanju Crnogoraca na nju, jer im to uzima svaku inicijativu i pritiska čitavu njihovu politiku. Zbog svega toga, po Bulinijeru, Nikšićka i Zetska ravnica nijesu obogatile zemlju, a barsko i ulcinjsko pristanište su ostala pusta.“

⁸⁹ Videti: *Donatori Zetskog doma: drugo dopunjeno i prošireno izdanje* / Luka I. Milunović, Cetinje, 2006, str. 22-231.

gramskih stavova o budućim pravcima razvoja Crne Gore. Pri traženju odgovora na pitanje da li se radi o zvaničnim, poluzvaničnim, ili nezvaničnim, dakle, ličnim stavovima autora, ponovo dolazimo do već pominjane protivrječnosti (relacija: privatno – državno) karakteristične za crnogorsko društvo. U literaturi je naime, već ukazano da važnije tekstove (uvodnike) u to vrijeme piše Jovan Pavlović, direktor gimnazije i predsjednik Društva cetinjska čitaonica, koji će već 1886. godine biti postavljen na čelo ministarstva prosvjete i crkvenih poslova, te pored toga, da se u *Glasi Crnogorca* nije mogao naći neki iole važniji sadržaj bez saglasnosti sa najvišega mjesta. Sa druge strane, *Glas Crnogorca: List za politiku i književnost* 1884. godine potpisuje privatno lice. Na dnu posljednjih stranica brojeva ovoga nedeljnika, sa lijeve strane stoji: „Urednik i izdavalac Božo Novaković“, a sa desne strane naziv štampara – „Državna štamparija“.

U uvodniku *Glasi Crnogorca* (nedjelja, 6. maja 1884) će se govoriti o svečanosti polaganja kamena temeljca Zetskome domu, jasno je ukazano na ocjene aktuelnoga položaja Crne Gore i neposredne pravce državne politike. Na početku uvodnika se kaže: „Cetinje, a s njim i cijela Crna Gora, slavilo je u prošli utorak, 1. Maja, rijetku svetkovinu, upravo prvu ovakvoga roda, od kako je Crne Gore“, da bi u nastavku bila izložena šira elaboracija početnoga stava: „A ima se i rašta svetkovati i radovati tome narod crnogorski, jer je to znameniti čin, koji po značaju svome otvara novu eru u istoriji Crne Gore, novi obrt u razvoju našega narodnoga i državnoga života.“

Autor će se odmah u nastavku uvodnika potruditi da detaljnije ukaže na poziciju Crne Gore i buduće pravce kretanja države: „Podižući u ‚Zetskom domu‘ hram prosvjete Crna Gora praštala se sa krvavom prošlošću, svojom, koja joj je istina dosta slave donijela na bojnome polju, no koja joj nije dopuštala, da sebi na svome ognjištu uždi onaj vestalski oganj prosvjete, na čijoj se svjetlosti i toploti uzdižu toliki drugi narodi.

Praštajući se sa tom prošlošću Crna Gora uzima na sebe ulogu nove misije. Stojeći na najzapuštenijem kraju balkanskoga poluostrva ona je od sada pozvana da na tom kraju prednjači svojim napretkom u kulturnim podvizima, da moralniom oružjem čini mirna, ali trajna osvojenja, da od sebe učini središte koje će bez ikakvoga usiljenja, samo od sebe, i moralnom snagom svojom privlačiti k sebi srodne i susjedne elemente, da bude rasadnik novovjekovnih tvorevina na jednome zemljištu, na kom još srednji vijek sa svijema svojima nepodobama carstvuje, da bude videlo posred mraka u koji su umotani ovi divni, ali po nesreći zapušteni krajevi.

Uloga je ova ne manje časna nego što je bila dojakošnja krvava Crne Gore.“⁹⁰

Nakon projekcije pravaca kretanja opšte državne politike jasno su uočeni i javno saopšteni poželjni neposredni ciljevi u sferi kulture. Možemo u stvari reći da je projekcija razvoja kulture (osnivanje institucija) u Knjaževini Crnoj Gori kao rijetko će tako cjelovito javno izložena kao u okviru obavještenja i apela donatorima o podizanju Zetskoga doma. U glavnoj državnoj novini tokom 1884. godine objavljena su dva (4. III i 9. IX) veoma opširna poziva za prikupljanje priloga za izgradnju Zetskoga doma. Upravo ukazivanjem na sadržaje koji bi trebalo da nađu mjesta pod krovom ovoga zdanja, pobrojane su institucije koje bi Crna Gora trebalo uskoro da osnuje. „U tom zdanju osim mjesta za čitaonicu, biće napravljene dvorane za biblioteku, sa zbirkama i jedna poviša dvorana za skupove besjede, pozorišne predstave, gimnastiku i druge korisne narodne radove i zabave.“

Sa posebnom pažnjom je naglašeno kolika je potreba i značaj za crnogorski narod osnivanja i rada državnoga muzeja. „U *Zetskom Domu* biće takođe određen lokal za narodni muzej, u kojem će se skupiti i smjestiti sve stvari, koje imaju kakvog značaja za našu zemlju u pogledu istorijskom, etnografskom ili ma

⁹⁰ Anonim, „CETINJE, 5. maja“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 19, str.

1. Navodimo po: 1884 – godina pozorišta: kroz „Crnogorku i Glas Crnogorca, / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 66-67.

kakvom drugom. Krajnje je vrijeme, da se već jednom i kod nas otpočne raditi u ovoj stvari; jer svakom je danas poznato od kakvog su značaja dobro uređeni muzej za nauku i poznavanje otačestvene istorije i prošlosti na osnovu koje svaki svjesni narod treba da zida zgradu svoje budućnosti.“

Sve je izgledalo poznato i realizacija je bila, takoreći, na dohvat ruke. Međutim, stvarnost će biti mnogo drugačija. Poslije objavljivanja stavova o potrebama trebaće da proteče 12 godina pa da zdanje bude svečano otvoreno kao završeno i donešen zakon o osnivanju državne biblioteke i muzeja, odnosno više od kvarat stoljeća pa da se osnuje državno pozorište, te da se na sceni Zetskoga doma pojavi domaći profesionalni pozorišni ansambl.

Neposredni ciljevi u razvoju kulture su dakle, već 1884. godine, bili uočeni, javno planirani i učinjeni prvi koraci na realizaciji. Međutim, svakodnevni život je obznanjujući crnogorsku realnost donosio sasvim drugačiji tok stvari od nagoviještenoga i potrebnoga. Tokom samo nekoliko godina po otpočinjanju sakupljanja priloga na viđelo izlazi opšte imovinsko stanje stanovništva.⁹¹ Uprkos konstatovanome, zaista, masovnome odzivu stanovnika Crne Gore⁹² i nešto priloga prispjelih iz inostranstva, postalo je sasvim jasno da prikupljenim sredstvima Zetski dom ne može biti završen u skladu sa planovima, željama i nastojanjima. Posmatrano sa aspekta visine ukupnih iznosa sakupljenih priloga možemo primijetiti da je izdašnost iz 1884. godine (sakupljeno 8.212,08 fijorina) prepolovljena u naredne dvije godine, 1885. godine

⁹¹ Za ilustraciju upućujemo na veoma realistična zapažanja prota Mihaila Borozana o životu na Bokovu, selu na domak Cetinja (Proto Mihailo Borozan, *Memoari* / Nikola Borozan, Cetinje, 2018). U Bokovu je 1887. godine 20 donatora sakupilo 13,64 fijorina kao prilog za izgradnju Zetskoga doma.

⁹² „Nijesmo se nimalo prevarili u tom uzdanju. Na protiv, nas je iznenadila, pa razumije se i obradovala u najvišem stepenu dobra volja i bespromjerno požrtvovanje, kojim se narod naš odazvao našem pozivu.“ („Braćo Crnogorci“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 37, str. 4).

(sakupljeno 4.493,8 fijorina) i 1886. god. (sakupljeno 4.496,76 fijorina) da bi skoro potpuno splasnula 1887. (523,79 fijorina) i 1888. (369 fijorina) godine.⁹³

U ovakvoj situaciji je trebalo hitro reagovati. Rješenje je opet traženo i nađeno mimo oficijelnoga angažovanja države. Krajem 1888. godine u građevinski još uvijek nedovršeni Zetski dom uselio se nominalni vlasnik, Društvo cetinjska čitaonica. Time je praktično završena i donatorska akcija. *Glas Crnogorca* više neće objavljivati spiskove donatora, niti šire pominjati ovu veliku društvenu i kulturnu aktivnost. Do Prvoga svjetskoga rata doduše, s vremena na vrijeme, pojaviće će se vijesti o po kojemu poklonu namijenjenome čitaonici, biblioteci, ili muzeju smještenima u Zetskome domu.

Na prvi pogled sve je izgledalo sasvim u redu. Zetski dom je useljen o Mitrovdanu, imendanu svoga pokrovitelja Velikoga vojvode Zetskoga i Grahova, Mirka. Ubrzo je, uoči Nikoljdana u upravo useljenome Zetskome domu, povodom imendana vladaoca, prikazana pozorišna predstava, njegova drama u stihu *Balkanska carica*. Na sceni su kao predstavljači bile ličnosti visoko pozicionirane u državnoj hijerarhiji i društvu uopšte, a u gledalištu predstavnici diplomatskoga kora, kao i veoma viđene ličnosti iz prijestonice i zemlje, na čelu sa autorom izvođenoga djela, Gospodarom lično. Sve to međutim, nije moglo promijeniti, čak ni zamagliti bazične činjenice: izgradnja i uređenje Zetskoga doma je nedovršeno i odloženo za

⁹³ Spiskove sa imenima donatora i iznosima priloga redovno je objavljivao *Glas Crnogorca*. U vrijeme objavljivanja spiskova donatora vrijednost *napoleona* (20 francuskih franaka, ili 8 fijorina u zlatu $\approx 6,4516\text{gr Au } 900\%$) kretala se prema berzi u Beču od 9,60 do 9,72 fijorina u novčanicama. Videti: Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u Knjaževini Crnoj Gori“, u: *Novac Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, str. 261-286. U periodu 1884-1888. godine sakupljeno je nešto manje od jedne trećine ukupnih sredstava koja su, prema našim istraživanjima, utrošena do svečanoga otvaranja uređenoga Zetskoga doma 1896. godine.

neodređeni rok, a na pozorinici su bili diletanti, čalnovi privatnoga društva, a ne profesionalni glumci iz umjetničkoga ansambla domaćega državnoga profesionalnoga pozorišta.

Hod ka konačno izgrađenome i uređenome Zeskome domu i osnivanju državnih institucija nastavljen je istim usporenim tempom, koji sugerira da nešto u isto vrijeme i jeste i nije. Reklo bi se kao da sve zavisi samo od ugla gledanja. Pozorište se gradi, ali nije sagrađeno; predstave se igraju, ali na amaterskome, a ne profesionalnome nivou i to u organizaciji privatnoga društva, a ne državne institucije kulture. Svečano otvaranje završenoga Zetskoga doma biće upriličeno 8 godina kasnije, takođe o Mitrovdanu 1896. godine. Krajem te godine ozakonjene su državne institucije – biblioteka i muzej. Uređeni Zetski dom je otvoren premijernim prikazivanjem novoga knjaževoga dramskoga djela *Knjaz Arvanit*, ali i u ovoj prilici, ne u izvođenju domaćega državnoga umjetničkoga ansambla, nego *ad hoc* okupljene grupe amatera.

Tokom nekoliko godina, pod sam kraj 19. i na početku 20. stoljeća, Zetski dom su nešto intenzivnije koristile putujuće pozorišne družine iz inostranstva,⁹⁴ pa su već 1903. godine bile potrebne ozbiljnije intervencije na enterijeru. Ministarstvo unutrašnjih djela je zvanično obaviješteno: „... da je pozorište postalo neprilično da u njemu dolaze Visoki Posjetioци i otmjenija Gospoda;“, te da privatna društva, kao nominalni vlasnici ne žele da snose posljedice za moguće, kako je rečeno „hrđave događaje“.⁹⁵

Dalju sudbinu zdanja Zetski dom, bazičnoga preduslova razvoja kulturnih djelatnosti, odrediće domaća politička, a ne kulturna zbivanja. U Zetski dom, koji će za tu namjenu biti

⁹⁴ Od 1896. do 1903. godine u Zeskome domu su, sa svojim trupama, davali predstave: Đoka K. Protić (1897); Jovan A. Marković (1899); Dragutin Krsmanović (1899/900); Dimitrije A. Ginić (1901/02) i Fotije Žarko Ilinčić (1903).

⁹⁵ Ministru unutrašnjih poslova vojvodi Božu Petroviću, koji je u to vrijeme i predsjednik Državnoga savjeta, piše Dušan Gregović u ime društava Cetinjska čitaonica i „Gorski vijenac“. Viđeti: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetnje Podgorica, 2017, str. 209-211.

prilagođen posebnim intervencijama u enterijeru, useliće će se po formiranju Crnogorska narodna skupština i tu raditi do preseljenja u Vladin dom 1910. godine.

Od 1910. godine kulturna atmosfera u Kraljevini Crnoj Gori znatno je obogaćena prikazivanjem predstava sa redovnog repertoara i širim djelovanjem profesionalnoga državnog pozorišta. To je vrijeme kada skoro da nema dana bez nekoga kulturnog programa u Zetskome domu. Pored državnog pozorišta tu redovno prikazuje svoj repertoar domaći stalni kinematograf, dok se povremeno programima javljaju i privatna društva.⁹⁶ Ovako, za Crnu Goru neuobičajeno bogata kulturna ponuda ostvarivana zahvaljujući radu i programima državne (pozorište) i privatne (bioskop) profesionalne ustanove, neće, međutim, dugo trajati. Već poslije druge redovne pozorišne sezone koju je domaći profesionalni ansambl ostvario u Zetskome domu završiće se *vremena mira* u Crnoj Gori.

Ratovi, koji su počinjali iz godine u godinu očekivano će značiti prekide u svim kulturnim stremljenima i pregnućima, da bi završetak posljednjega od njih donio nestanak Kraljevine Crne Gore sa političke karte Evrope.

(I na samome kraju). Imajući na umu već pomenutu misao Pire Vilara,⁹⁷ naglasimo uz prezentirana zaključna razmatranja, kako je zaista neophodno, nikako ne potcjenjujući razne oblike snažnih uticaja, prije svega međunarodnoga faktora, ali i domaćih gibanja, mnogo više pažnje posvetiti razmatranju korelacije između: (a) stvorenih uslova, načina činjenja (ili nečinjenja), te dostignute razine razvoja kulture tokom *vremena mira* u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori, sa (b) posljedicama koje su donijela *ratna vremena* iz druge decenije 20. stoljeća.

⁹⁶ U prvome tromješečju 1912. godine u Zetskome domu su, uz nekoliko programa privatnih društava, prikazane 34 pozorišne i 16 bioskopskih cjelovečenjih predstava.

⁹⁷ Videti u napomeni br. 3.